

ધનામ લાઘવેરી માટે મંજુર.

પાલણપુર સંસ્થાનની સામાન્ય ભૂગોળ.

સ શોધક અને પ્રકાશક.

ભાઈચંદ્ર પુંજભાઈ શાહ.

હિંડમાસ્તર, તાલુકા સેકુલ-હમોડા.

દ્વિતીયાવૃત્તિ. પ્રત. ૨૦૦૦.

આ પુસ્તક સને ૧૮૬૭ ના રપમા એક્ટ પ્રમાણે રજીસ્ટર
કરાવી સર્વે લેક કર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.

ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલિ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ
છગનલાલે છાપ્યું, સલાપોસ શેડ-અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૭૬ સને ૧૯૨૦

કિંમત. રૂા. ૦-૩-૬.

શુદ્ધિપત્ર.

૩;૩૭	૨૩;૬	કૃતાય; ક્રીત	કૃતાર્થ; ક્રીર્તિ;
૬;૨૦	૧૬;૧૨	છે તે; પ્રલાદ;	છટે તે; પ્રહલાદ—
૮;૩૫	૭;૧૬	સંસ્થાનના; જમીનનાં	સંસ્થાનનો; જમીનમાં
૩૧;૪૫	૪;૧૬	રેવન્યુ; સ્ટેશન.	રેવિન્યુ; સ્ટેશન.

જાહેર ખબર.

૧. ભૂગોળની મુખ્ય સંજ્ઞાઓ. ૦-૦-૬
૨. મહીકાંઠા એજન્સિની સરળ ભૂગોળ. ૦-૬-૦; પા. પુ. ૦-૮-૦
૩. મહીકાંઠા એજન્સિની સામાન્ય ભૂગોળ. (ત્રી. આ.) ૦-૪-૦
૪. મહીકાંઠા એજન્સિનો રંગીન નકશો. ૦-૨-૦; કપડાનો ૦-૩-૬
૫. ઈડર સંસ્થાનની સામાન્ય ભૂગોળ. (ત્રી. આ.) ૦-૩-૦
૬. બાળગીત સંગ્રહ (પુષ્કળ વધારા સુધારાવાળી ખી. આ.) ૦-૮-૦

ઉપરનાં પુસ્તકો મહીકાંઠા અને ઈડર સ્ટેટમાં ઇનામ લાયઝેરી સાડ; નં. ૩. ૫ નાં ડિરેક્ટર સા. બહાદુરે તથા કાઠિઆવાડ એજન્સિમાં લાયઝેરી માટે; અને નં. ૬ કાઠિઆવાડ એજન્સિ, રાજકોટ, રાધનપુર, ગોંડળ અને જામનગર સ્ટેટમાં ઇનામ માટે મંજૂર થયાં છે.

- ૭ પાલણપુર એજન્સિની સામાન્ય ભૂગોળ. ૦-૪-૬
૮. પાલણપુર સંસ્થાનની સામાન્ય ભૂગોળ. (ખી. આ.) ૦-૩-૬
૯. રાધનપુર સંસ્થાનની સામાન્ય ભૂગોળ. ૦-૧-૬

નં. ૭, ૮, ૯, કાઠિઆવાડ અને પાલણપુર એજન્સિ; પાલણપુર અને રાધનપુર સંસ્થાનમાં ઇનામ લાયઝેરી માટે; અને ઉત્તર પ્રાંતના મે. એ. ઇ. સાહેબે ઇલાકામાં લાયઝેરી માટે મંજૂર કર્યા છે.

૧૦. બાળ આંકપેઠી:—બાળવર્ગ માટે સપ્રાયોગિક સચિત્ર સંખ્યા અને આંકના પાડા, બાળકો સ્વાશ્રયથી જાતે બનાવે, અને શીખે, તેમને આનંદ અને ગમ્મત પડે, માટે પુષ્કળ વ્યાવહારિક અને આનુભવિક મનોચત્રો સાથે ઉત્તમ રચના. કાઠિઆવાડ એજન્સિમાં ટેકસ્ટ, ઇનામ અને લાયઝેરી; પાલણપુર, રાજકોટ, અને જામનગર સ્ટેટોમાં ઇનામ લાયઝેરી માટે મંજૂર. ૦-૨-૦

૧૧. સંવાદ સંગ્રહ—મોટું પુસ્તક જે ભાગમાં તૈયાર થાય છે.

મળવાનું ઠેકાણું:—ડબોડા, અમદાવાદ. બાઈચિંદ પુનઢાસ શાહ.

અર્પણ પત્રિકા.

અનેક સદ્ગુણાલંકૃત પરોપકારવૃત્તિસંપન્ન

કર્નલ એન. એસ. કાંગડીલ.

બેરિસ્ટર એટ-લૉ; આઈ. એ.; એ. પી.

પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબ બહાદુર, મહીકાંઠા.

પ્રભના અભ્યુદયાર્થે કેળવણીના વિસ્તારની જરૂર છે એવી આપ નામદારની દૃઢ માન્યતાને લીધે, કેળવણી વધે તે હેતુથી સતત કાળજી રાખી પ્રયત્નશીલ રહો છો. પ્રભને ન્યાય નૈપુણ્યથી ઉત્તમ અને પ્રતાપી રાજકારોબારનો લાભ આપી, પ્રત્યેક વિદ્યાવૃદ્ધિ, આદ્યોગિક અને સાંસારિક સુધારામાં વૃદ્ધિ પામે-તેનો ઉત્કર્ષ થાય એવી પ્રેમભાવનાથી આપ જુઓ છો. શિક્ષકોના હિત માટે મહીકાંઠામાં શિક્ષક પેન્શન સ્કીમ ચોજી, કે જેથી તેમને ઉત્તરાવસ્થામાં આશ્વાસન મળે, અને હવે પછી શિક્ષકોની પાછલી બધી નોકરી ગણતરીમાં લેવાઈ પ્રેરે પેન્શન મળે, નિયમિત પગારની વૃદ્ધિ થાય, વાર એલાવન્સ અપાય, વગેરે શિક્ષકોનું હિત કરવાની આપની ઉત્કટ ઈચ્છા, મારા પ્રત્યેની અથાગ પ્રેમાળ અને દયાળુ લાગણીને લઈને મહીકાંઠા અને પાલણપુરની ભૂગોળો વગેરે પુસ્તકો ચોજવા માટે વિગતો એકત્ર કરવામાં, અને પુસ્તકો મંજૂર કરી તેનો બહોળો ફેલાવો થાય તે માટેની બધી અનુકૂળતા કરી આપવામાં, તેમજ મારા ઉત્કર્ષ માટે આપે જે કામ ઉઠાવ્યો છે, તેમજ સાદરામાં હેડ માસ્ટરની લાંબી કામગીરીના અનેક પરિચય દરમિયાન મારા ઉપરના વખતોવખતના અનેક ઉપકારોના સ્મરણમાં આપના અત્યુત્તમ ગુણોથી આકર્ષાઈ, આ લઘુમંથ, પ્રેમપૂર્વક અર્પણ કરી કૃતાય થાઉં છું.

આપશ્રીનો નમ્ર સેવક,

ભાઈચંદ પુનઠાસ શાહ.

હેડમાસ્ટર, તાલુકા સ્કૂલ, ડભોડા.

પાલણપુર સંસ્થાનની સામાન્ય

ભૂગોળ.

આ સંસ્થાન “પાલણપુર સંસ્થાન” એ નામથી મશહૂર છે. રાજ્યકર્તા અસલ બિહાર-ખહાર (ખંગાળા) ના સુઆ હોવાનો દાવો ધરાવે છે, અને તેઓ વિહારી નામે મશહૂર છે. તેઓ અસલ યુસુફખાં લોહાણી અરધાન ઓલાદના છે, અને નવાખ કહેવાય છે.

સ્થાન અને ક્ષેત્રફળ:—મુંબઈ ઇલાકામાં પાલણપુર એન્જનિસમાં આ સંસ્થાન વિસ્તાર અને વસ્તીમાં મોટું છે, અને તે ધાણુધાર, ડીસા અને ધાનેરા સુદ્ધાંત આખુ પર્વતથી ગાયકવાડ સરકારના પાટણ પરગણા સુધી ઉત્તર દક્ષિણ ૫૪ માઇલ અને વિરમપુરથી થરાદ સુધી પૂર્વ પશ્ચિમ ૬૦ માઇલ વિસ્તારમાં છે. એતું ક્ષેત્રફળ ૧૭૬૫.૯૧ ચો. માઇલ એટલે એન્જનિસના ૩૬૨ ભાગ જેવડું છે, અને વસ્તી ૨,૨૪,૯૯૬ માણસની એટલે એન્જનિસની વસ્તીના લગભગ સવા બે ભાગ જેટલી છે. એમાં પાલણપુર માત્ર એક જ શહેર અને વસ્તીવાળાં ૫૧૫ ગામ છે.

સીમા:—આ સંસ્થાનની ઉત્તરે મારવાડ, અને શિરોહી; પૂર્વે શિરોહી, દાંતા સંસ્થાન અને મહીકાંદા એન્જનિસ; દક્ષિણે ગાયકવાડ તાખાના પાટણ અને ખેરાલુ તાલુકા; અને પશ્ચિમે થરાદ, દીએદર, અને કાંકેજ છે.

સંસ્થાનના વિભાગ:—પેટા ભાગીદારો* સાથે આ સંસ્થાન ગણાય છે. આ સંસ્થાનમાં ૨૫૫ ખાલસાં ગામો છે. આ સંસ્થાન આર ભાગમાં વહેંચાયેલું છે તેને મહાલ કહે છે.

રાજ્યવહીવટ માટે મહાલ અને પેટા વિભાગ ઠરાવ્યા છે તેને તાલુકા કે પરગણાં કહે છે, અને તે પાંલણપુર, વડગામ, ગઢ, ડીસા, ધાનેરા, પાંથાવાડા અને ગઢવાડા એ સાત છે.

૧. ધાણધાર મહાલ:—એમાં પાંલણપુર; (૧ રોહો, ૨ જોથી પેટા તહેસીલ સાથે કે જેમાં હાથીદરા અને સામઢી આવી જાય છે.) વડગામ અને ગઢ છે.

૨. ડીસામહાલ:—એમાં ડીસા તાલુકો છે.

૩. ધાનેરામહાલ:—(જેમાં ખીમત સમાયેલું છે.) એમાં ધાનેરા તાલુકો છે.

૪. પાંથાવાડા મહાલ (એમાં દાંતીવાડા છે.):—એમાં પાંથાવાડા છે.

આ સંસ્થાનમાં પાંલણપુર, ગઢ, મેતા, ચીત્રોડા, ડીસા, ધાનેરા અને પાંથાવાડા એ સાત થાણાં છે.

* પેટા જગીરદારોમાં ૮ ગામ ભાયાતોનાં; ૧૩ ગામો જીવાઈમાં આવેલાં; ૩૨ ગામ પટ્ટાવતોનાં; ૧૨૬ ગામ જગીરદારો સાથે ભાગવાળાં; ૧૭ ગામો જગીરી; ૪૧ ગામો જમીયા અને ૧૩ ગામો ધર્મદાતાં છે.

+ ઉપરનાં નામ તહિ વાપરતાં જુનું વખતમાં જોવાતાં નામ વાપરે છે. મેતા, ધનાલી, પાંલણપુર અને ગઢ એ તાલુકા જે ભાગમાં આવેલા છે તેને ધાણધાર, સામઢી, ભાખર, ભડથ અને ધાડા, વગેરે કોળી કાકરડાનાં ગામ ગઢ અને ડીસા વગેરે તાલુકામાં વહેંચી નાંખ્યા છે, જ્યાં લોકો તેને કોળીઆરો; ડીસા તાલુકાને કેટલોક ભાગ ડીસાવળ, ધાનેરા; તાલુકાને ધાનેરા ટપ્પો કે ત્રીસચોવીસ; પાંથાવાડા તાલુકાને મહાડીસાઢ અને માલણ, અને તેની આસપાસના ભાગને માલણી કહે છે.

દેશનું સ્વરૂપ:—આ સંસ્થાનનો ઉત્તર અને પૂર્વનો કેટલોક પ્રદેશ આરાવલીની હારમાંના પહાડો, ડુંગરા, ખાડાટેકરા, ઠામઠામ લીલાં વૃક્ષનાં ઝુંડ, ઝાડી અને રમણીય લીલી કુંજર લિલોતરીથી અને કુદરતી લીલાના દેખાવોથી ભરપુર જંગલો અને પહાડો છે, તેથી તે છેટેથી વિશાળ બાગ જેવો બહુ રણિઆમણો લાગે છે. ત્યાં જાત જાતના પાક નીપજે છે. પાલણપુરથી ઉત્તરે ૧૨ માઈલ સુધી પહાડોની હારો શરૂ થાય છે. તે પાલણપુરથી શિરોહીને છૂટું પાડે છે; ધાણધાર પરગણાની જમીન ધણી ટેકરા ટેકરી વાળી છે. સિવાયનો ધણોખરો પ્રદેશ ખુલ્લો અને સપાટ છે.

પશ્ચિમે થરાદ અને કાંકેજ તરફનો ભાગ ઝાડીવાળો છે, અને તેમાં જંગલો આવેલાં છે.

પાલણપુર કસબાની નજીકમાં રેતીની ટેકરીઓ આવેલી છે.

આ સંસ્થાનની ધણીખરી જમીન રેતાળ અને રસાળ હોવાથી ફળાઉ ઝાડો, ફલ છોડ અને રોપા પુષ્કળ થાય છે, તેથી બગીચાથી ભરપુર છે.

ડુંગરો:—આ સંસ્થાનમાં ઘણા ઉંચા ડુંગરો, આરાવલીની હારમાંના છે. તેમાં મુખ્ય જાસોરનો પહાડ (૩૫૦૦ ફુટ ઉંચો) એ લાંબો ડુક્કરના જેવા બરડાવાળો છે; એની પાસે વીરમપુરનો ડુંગર છે. ચીકલોદર માતાનો ડુંગર (૨૫૦૦ ફુટ ઉંચો), રાણીદુર્ગ કે કવીન્સ-પીક (એ સુરખકરીના બાંખરાની પશ્ચિમ છેડે-ગોપુચ્છાકાર ડુંગર છે.) અને ચોટીલા એ મુખ્ય ડુંગરો છે. તેમાં જાસોર અને ચોટીલા કુદરતી દેખાવો માટે પ્રસિદ્ધ છે.

હાથીદરા ડુંગરોની હાર જેમાં મુખ્ય શિખરો-શંખ. દેવી, દિવાનિઆ, ગંગુ, સુરખકરી, ગુરકા પહાડ અને લોલન વગેરે છે.

તળાવો:—આ સંસ્થાનમાં કુદરતી સરોવર કે તળાવો નથી પણ બંધાવેલાં નાનાં મોટાં ઘણાં તળાવો છે.

હરમતિઆ, ગોખરી, માનસરોવર* એ ત્રણે પાલણુપુરમાં અને જગાણા જગાણામાં એ તળાવો મુખ્ય છે, તેછપનીઆ દુકાળમાં ઉંડાં ખોદાવ્યાં છે. માનસરોવરને પણ ત્યારેજ લડખી નદી સાથે નહેરુ દ્વારાં જોડી દીધું છે, તેથી તેમાં પાણી બારે માસ રહે છે.

આ સંસ્થાનના ઉત્તર અને પૂર્વનો મુલક ડુંગરાળ અને પહાડી હોવાથી નાની નદીઓ, વહેળા, નાળાં અને ઝરણો નીકળે છે.

મુખ્ય નદીઓ:—બનાસ, સરસ્વતી અને ઉમરદસી છે.

(૧) બનાસ:—કેદેપુરના ડુંગરોમાં ઢેખર સરોવરમાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ વહે છે. ડીસા કસ્બો, રાજપુર, ડીસા કેમ્પ, વડાવલ, કુંપેટ, પાલગઢ, છત્રાલા, વાસણા આગળ થઈ વારાહી તાબાના ગોખાંતર નજીક, અને રાધનપુર તાબાના અગીઆણા નજીક, એ રીતે એ મુખે કચ્છના રણમાં પડે છે.

બનાસ આ સ્ટેટની હદમાં સરોત્રીથી ઈશાનકોણમાંથી આવી આશરે ૧૨ માઇલ સુધી જંગલમાં વહેતાં ૮ માઇલ સુધી તેના કાંઠા ખડકના છે. તેના બેળા-વહેણમાં પણ ખડક છે. બનાસમાં રેલ આવે છે, ત્યારે ઘણું પાણી આવે છે. રેલ ન હોય ત્યારે સઘળે ઠેકાણે ઉતરાય છે. પાણી છછડું હોવાથી તેમાં હોડીઓ ફરી શકતી નથી. માત્ર બંધ બાંધી તેના પાણીનો પીત કરવામાં ઉપયોગ થાય

* સતરમા સૈકામાં દિવાન મુઝાહીતખાને પોતાની પ્રિય બેગમ બહેનબાઈ માનબાઈની યાદગીરીમાં માનસરોવર અને નગીનાવાડી બગીચો કરાવ્યાં. નગીનાવાડી હાલ ઉજ્જડ હાલતમાં છે.

છે. એનું પાણી મીઠું છે; પરંતુ આગળ રાધનપુર સંસ્થાન અને સાંતલપુર પરગણામાં ખારી જમીનમાં વહેતાં ત્યાં ખાઈ છે.

ખનાસને પાલણુપુર સંસ્થાનમાં ખીજ નાની નાની નદીઓ મળે છે. તેને મળનારી મુખ્ય શાખાઓમાં સીપુ' કે ચીપુ' અને ખાલારામ એ બે મુખ્ય છે. સિવાય ડુંગરોનાં ઝરણો નદી રૂપે થોડે સુધી વહી કોઈ જમીનમાં સમાઈ જાય છે, અને કોઈ ખનાસને મળે છે.

સીપુ' કે ચીપુ':—શિરોહી તાબાના નીમજ ડુંગરની પૂર્વ-માંથી નીકળી હાડથ અને નાના રાણુપુર નજીક ખનાસને મળે છે.

ખાલારામ:—આ સંસ્થાનની ઈશાન સરહદ તરફથી નીકળી ખાલારામ મહાદેવ પાસે થઈ કારજ આગળ ખનાસને મળે છે.

ગોમતી અને કાલેરી એ બે નાની નદીઓ પણ સરોતરી નજીક ખનાસને મળે

(૨) **સરસ્વતી—કુંવારકા:**—આ પવિત્ર નદી દાંતા સંસ્થાનની ઉત્તરે આરાસુરના મેણાબર ડુંગરમાંથી નીકળી કોટૅચર મહાદેવ પાસે થઈ, દાંતા રાજ્યને સરહદ કરી સિદ્ધપુર, અને પાટણુ આગળ વહી, પાટણુથી નીચે થોડા માઇલ છે તે જમીનની અંદર કેટલાક માઇલ સુધી વહે છે, અને પાછી તે નજરે પડે છે. તે રાધનપુર સંસ્થાનના જોરાવરપુરા અને કધા-કુરધા આગળ થઈ ખનાસને સમાંતર ચાલી અનવરપુરની દક્ષિણે થોડા માઇલ છેડે કુંચના રણમાં સમાઈ જાય છે. એના પર ચિત્રોડા, ચોડિઆળ અને બાદરપુર વગેરે ગામો આવેલાં છે.

દાંતા સંસ્થાનમાં તેને બહુ નાની નાની કેટલીક નદીઓ મળે છે. આ નદી દરીઆને મળતી નથી, તેથી તેમજ સરસ્વતી કુંવારકા હોવાથી તે કુંવારકા ગણાય છે. એને હિંદુ લોકો પવિત્ર માને છે, તેથી તેમાં નહાવા માટે ઘણા યાત્રાળુઓ તેના મૂળ કોટૅચર

અને સિદ્ધક્ષેત્ર કે શ્રીસ્થળ—સિદ્ધપુર યાત્રાર્થે જાય છે. દર કાર્તિકી પુનેમે અને ગ્રહણ વગેરે પર્વણિને દિવસે ઘણા લોકો સિદ્ધ-પુરમાં સ્નાન માટે એકઠા થાય છે.

(૩) ઉમરદસી—અમરદસી:—એ નાની નદી આ સંસ્થા-નના ઈશાન તરફના હુંગરામાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ વહી સરસ્વ-તીને મળે છે. એનાપર ઉમરડસી, મેતા, રતનપર અને સીદ્ધા-સણ છે.

હડખી—એ આ સંસ્થાનમાં નાની નદી છે. એના પર ખાલ-ણપુર, વેડંયા, ગઢ અને કુંભારણ એ ગામો છે.

કેટલીક નદીઓનો એક ખીજા સાથે જ્યાં સંગમ થાય છે તે સ્થળ પવિત્ર ગણાય છે.

આળોહવા (આખ-પાણી + હવા-હવા = હવાપાણી) હરેક સ્થળ દરીઆની સપાટીથી કેટલી ઉંચાઈએ, દરીઆથી કેટલું દૂર અને હુંગરાળ કે સપાટ પ્રદેશમાં આવેલું છે, વગેરે ઉપર આળો-હવાનો આધાર છે.

આ સંસ્થાનની હવા શરદઋતુમાં ભેજવાળી હોવાથી ખરાબ હોય છે. ખીજા ઋતુમાં તે સુધરે છે, અને સારી થાય છે. હુંગર-વાળા કેટલાક પ્રદેશનાં હવાપાણી અનુકૂળ નથી, પણ ત્યાંના વત-નીઓને તેની અસર લાગતી નથી. કેમકે તે તેમની જન્મભૂમિને લીધે માફક આવે છે. ખાસ કરીને ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ પહાડી હોવાથી, ત્યાંની હવા તંદુરસ્તીવાળી નથી. ખાકીના મુલકની સારી અને તંદુરસ્ત વાળી છે. સપ્ટેમ્બર અને ઓક્ટોબર સિવાય હવા સારી રહે છે.

જ્યાં હવાપાણી ઘણાં નબળાં હોય છે, ત્યાંના લોકોના ચહેરા

શ્રીકા, ડેકરાએલા અને માંદા જેવા રહે છે. કેમકે ડુંગરો અને જંગલોને લીધે ત્યાંની હવા શરદ અને બેજવાળી રહે છે. ધીય ઝાડો, પાંદડાં, લીલ, સેવાળ વગેરે કહોવાલુવાળાં સાધર્ની અને પત્થરો-માંથી નિરંતર વહેતાં ઝરણો વહ્યાં કરે છે, તેથી ત્યાંનું પાણી ભારે-કઠણ છે. જો કે તે કાચ જેવું સ્વચ્છ દેખાતું હોય છે, તોપણ તેને વાસણમાં લાવી ઠારવાથી શિયાળામાં પાણી ઉપર ચીકણા બાડો થર કે પડ બાઝે છે. આવું પાણી ખીવાથી શરીરમાં વિકાર થાય છે. આવાં સ્થળોમાં જંગલોને લીધે મેલેરિઆ ઉત્પન્ન થાય છે.

ડુંગરવાળો અને લિલોતરીવાળો પ્રદેશ હોવાથી સાધારણ રીતે ત્યાં વરસાદ ખુલ્લા ભાગ કરતાં વિશેષ પડે છે. અહીં ઉનાળાની ઋતુમાં ગરમી થોડી લાગે છે. કોઈ કોઈ વખત સખત ગરમી પડે છે. શિયાળાની ઋતુમાં સપાટ પ્રદેશમાં ઠંડી વિશેષ જણાય છે.

પાલણપુર મંસ્થાનમાં શિયાળામાં પારો ૮૨ થી ૪૫ અંશ સુધી અને ઉનાળામાં ૧૧૨ થી ૬૫ અંશ સુધી રહે છે. ઉનાળાની ઋતુમાં એપ્રિલ, મે અને જૂનમાં તાપ સખત પડે છે. ચોમાસામાં ૯૮ થી ૭૨ અંશ સુધી પારો રહે છે. આ ઋતુમાં છેલ્લા દસોટામાં વરસાદ દર સાલ સરાસરી આશરે ૨૭ ઇંચ અને બધા મહિનામાં થઈ સરાસરી ૩૨ ઇંચ ૩૦ દોઢા સુધી વરસે છે. વરસાદની મોસમ જૂનની અધવચમાં શરૂ થાય છે. વરસાદનો પવન ઇલાકાના નૈઋત્ય-કોણમાંથી શરૂ થાય છે. તેજ પવનથી આ મુલકમાં પણ ચોમાસું શરૂ થાય છે.

પેદાશ—આ મંસ્થાનની ડુંગર તરફની જમીનનું અંધારણ કેટલુંક પત્થરવાળું છે. તળેટીના ખીણવાળા નિચાણ પ્રદેશની જમીન કાળી કાંકરીવાળી અને ફળપુષ્પ તરવેથી ભરપુર છે, તેથી તે રસાળ

અને ફળદ્રુપ છે. માટે તેમાં શિઆળુ, ઉનાળું, ચોમાસું અને રવી પાક થાય છે. બાકીની ધણી જમીન રેતાળ છે. આ સંસ્થાનમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. જે જમીન ફળદ્રુપ છે તે સારી રીતે ખેડાણ થાય છે. કેટલીક ખેડાણ થયા વગરની પડતર પણ છે. જમીનનું મહેસુલ વિઘોટી, કળતર, હળીઓ+ અને ભાગબટાઈથી વસુલ લેવાય છે.

ધાણુધારમાં ડીસા, ધાનેરા અને પાંથાવાડાના અમુક ભાગોની જમીન ફળદ્રુપ છે. હાલેલા, હાથીદરા, વીરમપુર, જેથી અને ખીજા ભાગોમાં જમીન ફળદ્રુપ નથી; તેમાં ફક્ત ચોમાસું પાક કઠોળ, જુવાર, તલ, સરસવ, ઝેરંડા થાય છે, અને શિઆળુ પાકમાં જુવાર, ચણો અને ડાંગર થાય છે. અહીંની કમેદ ડાંગર ધણી ઉત્તમ થાય છે, તેવી ગુજરાતમાં ક્યાંયે થતી નથી. જે જમીન રેતાળ છે તેને થળીઆ કહે છે, અને તે તલ વગેરેને લાયક છે. હલકી રેતી સાથે મળેલી ગોરાડુ જમીન જુદી જુદી જાતના કઠોળને લાયક છે.

ખેતીની મુખ્ય પેદાશમાં બાજરી, જુવાર, વાણ્યા ઘઉં, જવ, મકાઈ, ચીણા વગેરે ધાન્ય; મગ, મઠ, અડદ, ચણા વગેરે કઠોળ; તલ, સરસવ, ઝેરંડા વગેરે તેલીબીઆં; કપાસ; કેટલેક સ્થળે શેરડી અને બાદરશાહી ગોળ પણ થાય છે.

બગીચા અને વાડીની પેદાશમાં શેરડી, ગોળ; કેરી, ખીજેરાં, લીંચુ, કેળાં વગેરે ફળ; રતાળુ વગેરે જુદી જુદી જાતનાં શાક ભાજી; જાત જાતનાં સુગંધી ફૂલો અને તેનું અત્તર બને છે, અને તે બહાર ગામ જાય છે.

+ હળીઓ—દર સાંતીડે ઉચક રકમ લેવાય છે તેને કહે છે. સાંતી ઉપર દર સુકરર કરવામાં બળદની સંખ્યા અને કુટુંબમાં કેટલાં માણસો છે તેનો ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે.

કેડી પદાર્થોમાં ખસખસનું વાવેતર થતું હતું, અને અરીષ્ટ બનાવવામાં આવતું હતું તે સરકારે સને ૧૮૯૨ થી બંધ કર્યું છે, અને તેના વળતર બદલ દરવરસે રૂ. ૩૧,૫૦૦ અંગ્રેજ સરકાર આપે છે, અને તે સંબંધમાં રૂ. ૧૨,૫૦૦ ના ખર્ચે રાજ્ય બંદોબસ્ત રાખે છે. વળી ગાંઝા, ભાંગનું વાવેતર પણ સને ૧૯૦૪થી બંધ કર્યું છે.

ખનીજ:—આ સંસ્થાનના ડુંગરોમાંથી કીમતી ધાતુ અને કીમતી ખનીજ પદાર્થ, કલાઈ, તાંબુ, અને મેંગેનીઝ ધાતુ, તેમજ જસોર પહાડમાં ગંધક હોવાનો સંભવ છે.

પત્થર:—ઘણું ઠંડાણથી મમારતી પત્થર મળે છે. જસોરમાં સારી જાતનો અડદીઓ પત્થર તથા મેંગેનીઝ ધાતુ નીકળે છે, પણ તે રસ્તાઓથી ઘણું છોટે હોવાથી ખોદી કઢાતાં નથી. રંગ-બેરંગી પત્થરોનો ઉપયોગ ડુંગરો નજીકના ભાગમાં થાય છે.

આરસ પત્થર:—પાન્સવાલ, હાસેલા, રામપુરા અને જુની વાવડીમાંથી સંગેમરમરનો ખડખડો આરસ નીકળે છે.

અખરખ:—આ સંસ્થાનના કેટલાક ભાગમાં હલદી જાતના અખરખની ખાણો છે એટલે તેમાં કાયદા જેવું નથી.

ઘસીઉં મીઠું:—આ સંસ્થાનમાં કેટલેક સ્થળે ખારવાળી જ. મીનમાં થોડું મીઠું પાકે તેમ છે. સરકારે તે બંધ કરેલું છે, તેથી તેના વળતર બદલ આ સંસ્થાનને દરવરસે રૂ. ૫૦૦ મળે છે.

જંગલની પેદાશ:—આ સંસ્થાનના દક્ષિણ અને પૂર્વનો પ્રદેશ ડુંગરોને લીધે મોટા જંગલોથી છવાયેલો છે. આ જંગલોનો વિસ્તાર લગભગ ૩૦૦ ચો. માઈલ છે. તેની પેદાશ આશરે રૂ. ૧૮,૦૦૦ અને ખર્ચ રૂ. ૪,૫૦૦ થાય છે. જંગલોમાં આંબા, મહુડા, રાયલુ વગેરે ફળાઉ ઝાડો થાય છે. તેમાં મહુડા વિશેષ ઉપયોગી છે. તેનાં

ફૂલ-મહુડાનો દારૂ, અને તેનાં રંગ ડાળી તેને પીલીને ડાળીઉં તેલ બનાવે છે. આ તેલ સાચુ બનાવવાના તથા ખાવાના કામમાં આવે છે.

ખેર—એના લાકડામાંથી રંગવાનો તથા ખાવાનો કાથો બનાવે છે. ખેરમાંથી ધોળો ભૂકો નીકળે છે તેને ખેરસાલ કહે છે તે ઉધરસની દવામાં વપરાય છે.

હુંગરોમાં સાગ, સીસમ, ધામળુ, ખેર, મહુડા, વાંસ વગેરે ખમારતી ઝાડ થાય છે. તેનું લાકડું આ સંસ્થાન તેમજ આસપાસનાં ગામોમાં પુરું પડે છે, તેથી વિશેષ જથ્થામાં બહારગામ જતું નથી.

સાગ અને વાંસ:—હુંગરોમાં ઘણા થાય છે. સાગના મોભ, વળા, વળી, થાય છે. વાંસ કાટમાલના કામમાં અને વાંસમાંથી વાંસકપુર-વાંસડાનો ગુંદર નીકળે છે, તે દવાના કામમાં આવે છે. વાંસની છાલની ચીપો ઉતારી તેના ટોપલા, ટોપલી, છાપડી, કંડીઆ, સાદીઓ વગેરે બંગી બોકો વણે છે, અને વેચે છે.

ટીંબરૂ, ઝીંઝી વગેરે ઝાડોનાં પાંદડાં કે જેમાં તમાકુ ભરી તેની ધીડી બનાવવાના ખપમાં આવે છે.

ખાખરાનાં ઝાડ થાય છે, તેનાં પાંદડાંની પત્રાવધી થાય છે. તેની શીંગોમાંથી પિત્તપાપડા નીકળે છે તે દવાના કામમાં આવે છે. તેનાં મુળીઆંનાં દોરડાં વણાય છે તે ચોમાસામાં ટકાવે છે, કેમકે તે પલ્લવવાથી મજબુત રહે છે. ખાખરાનાં ફૂલ-કેમ્બુડાં થાય છે તે રંગ બનાવવામાં, તેમજ હરડાં, બેઠાંના ઝાડ પણ પુષ્કળ થાય છે, તેથી તેનાં ફળ રંગવાના કામમાં આવે છે, તેથી તે બહારગામ જાય છે. આ સિવાય કમુંગી, સોરંગી, ગળી, ધાવડી અને શારીનાં ફૂલ થાય છે તે પણ રંગવાના કામમાં આવે છે.

ગુંદરો:—ખાવળ, ખાખરો, ખેર, ધવ વગેરે ઝાડના

ગુંદરો અને પીપળાની લાખ વગેરે એકઠાં કરી વેચે છે, અને તે બહારગામ નિકાસ થાય છે.

આમળીનાં ઝાડ થાય છે તેનાં ફળ આમળાંનો મુરખળો, અથાણું અને આમળાનું તેલ બને છે, તેમજ તે વાળ ધોવા કે સાર કરવાના તથા દવાના કામમાં વપરાય છે. વળી અરીડીનાં ઝાડ પણ પુષ્કળ થાય છે. તેનાં ફળ અરીડા પણ ઉપયોગમાં આવે છે. કેટલેક સ્થળે સુખડ-ચંદનનાં વૃક્ષ જોવામાં આવે છે.

હરડાં, બેઢાં અને આમળાં (ત્રિફળાં), ધોળીમુશળી, કાળી-મુશળી, બોડાગોખર, અરીડા, ગરમાળાની શીંગો અને તેનો ગુંદર-ગોળ, કદાની શીંગો અને તેનાં ઈંદ્રિજવ, મેદિઆવળ, જુદા જુદા ગુંદરો વગેરે કરિઆણાની ઘણી ચીજો નીપજે છે, અને તે બહાર ગામ નિકાસ થાય છે.

ડુંગરો અને ખીણવાળા ભાગોમાં ઝાડોની ઘટામાં ભમરા અને માખીઓ પુષ્કળ મધપુડા બનાવે છે. તેમાંથી જથ્થાબંધ મધ અને મીણુ એકઠું કરે છે, અને તે પાલણપુરમાંથી બહાર ગામ જાય છે.

આયાતનિકાસ—આ પ્રસ્થાનમાં ઘઉં વગેરે ધાન્ય; તલ, સરસવ, એરંડા એ તેલીબીઓ; ઘી, શેરડી વગેરે; તેમજ જંગલની ખેદાશમાં મધ, મીણુ, લાખ, કરિઆણાની વસ્તુઓ; રંગ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોમાં હરડાં, બેઢાં, સોરગી, કસુંબી અને ગળી વગેરે બહાર ગામ નિકાસ થાય છે.

ખાંડ, ગોળ, તમાકુ, કાપડ (રેશમી, સુતરાઉ અને બિનતું વિલાયતી કે દેશી), હાથીદાંત, લોખંડ અને લોખંડનો સામાન, કાચ અને કાચનો સામાન, કાગળ, દીવાસળી, તાંબુ, સોતું, રૂપું વગેરે ધાતુઓ; કરિઆણું વગેરે માલ બહાર ગામથી આયાત થાય છે.

જનવરો:—ગ્રામ્યપશુઓમાં ગાય, બળદ, ભેંસ, પાડા, ઘોડા, ઊંટ, ગધેડાં, મેઘાં, બકરાં, કુતરાં, ખિલાડી વગેરે છે.

જંગલી જનવરો ડુંગરોની પ્રતિકૂળ હવાને લીધે ઘણાં મોટાં જાડાં, ઉંચાં અને ખાસ વખાણવા લાયક ચતાં નથી. ઝાડી, જંગલો અને ડુંગરોમાં જંગલી જનવરો વાઘ, ચિત્તા, દીપડા, જરખ, વર, રીંછ, વગેરે તેમજ હરણની જાતનાં જનવરોમાં જંમલી સુવર-કુકર, સાંબર, ચીતલ, છીંકારાં, કાળિઆર; અને જુદી જુદી જાતનાં સસલાં નજરે પડે છે.

વસ્તી:—ડુંગરી પ્રદેશમાં અનાર્થ જાતિ-ડુંગરી ભીલ, ડુંગરી ગરાસીઆ વસે છે. જેમ જેમ ગુજરાતમાં સુધરેલી વસ્તી આગળ વધતી ગઈ, તેમ તેમ ઝાડી અને જંગલો કપાતાં ગયાં, અને ત્યાં વસતી અનાર્થ જાતો ડુંગરો અને જંગલોમાં ભરાતી ગઈ. ત્યાં આજે પણ તેઓ સ્વતંત્ર અને અર્ધ જંગલી સ્થિતિમાં સુખેથી રહે છે. સંસ્થાનની માત્ર અર્ધ ઉપરાંત જમીન ખેડવા લાયક છે. ગાદીનો પ્રદેશ જંગલો અને ડુંગરવાળો, ખેડાયું લાયક નહિ હોવાથી, તે ભાગમાં વસ્તી જુજ છે. જે ભાગમાં હવાપાણી તંદુરસ્તીવાળાં નથી, ત્યાં પણ વસ્તી જુજ છે. છપતીઆ દુકાળમાં ઘણાં માણસો ભુખ-મરાથી મરી ગયાં તેમજ બીજાં વસ્તો પણ સાત્રાં પાકવાળાં નહિ નીવડવાથી જોઈએ તેટલો વધારો વસ્તીમાં થયો નથી.

આ સંસ્થાનની વસ્તી સને ૧૯૧૧ ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ૨,૨૪,૯૯૬ માણસની છે. તેમાં ૧,૮૮,૦૮૯ હિંદુ, ૨૪,૮૩૫ મુસલમાન, ૧૨,૦૨૦ જૈન, ૨૫ ખ્રિસ્તી અને ૨૭ પારસીની છે. તે વખતે ૫૧૧ ગામો હતાં. તેમાં ૧૭,૨૨૧ વસ્તીવાળું પાલણપુર શહેર; ૨,૦૦૦ થી ૫,૦૦૦ સુધીની વસ્તીવાળાં ૧૧ ગામ; ૧,૦૦૦ થી

૨૦૦૦ સુધીનાં વસ્તીવાળાં ૧૫ ગામ; ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીની વસ્તીવાળાં ૯૧; અને ૫૦૦ અંદરની વસ્તીવાળાં ૩૮૭ ગામ છે. હાલમાં ૫૧૫ ગામ અને પાલણપુર શહેર મળી કુલે ૫૧૬ છે. સને ૧૯૦૧ ની સાલમાં ૨,૨૨,૯૭૫ માણસની હતી. છપનીઓ દુકાળ પડવાથી ૧૮૯૧ ની સાલમાં જે વસ્તી હતી તે કરતાં પણ ઘટાડો થયો હતો. ત્યાર પછીનાં વર્ષો પણ વસ્તી આબાદ થાય નહિ તેવાં સાધારણ નીવડવાથી છેલ્લા દસોટામાં માત્ર દોઢ ટકાજ વધારો થયો છે. હાલની વસ્તીમાં મુખ્યત્વે, કોળી અને ડુંગરી બીલ, તેથી ઉતરતી કણ્વેલી, રજપુત તથા ખીખ ખેડુત, નીચવણુ-ઢેડ, બંગી, ચમાર; આદિવાસી, વાણીઆ, કાત્રી, મુસલમાન તથા પરચુરણ લોકની છે.

દર ચોરસ માઇલે વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૨૮ માણસનું આવે છે. જ્યારે નજીકના રાધનપુર મંસ્થાનમાં દર ચોરસ માઇલે ૫૭ અને પાલણપુર એન્જિનિસમાં ૮૦.૬ માણસનું પ્રમાણ આવે છે. એકંદરે આ મંસ્થાનનો ધણોખરો મુલક નજીકના મુલક કરતાં વિશેષ કળદ્રુપ અને વસવા સાયક હોવાથી વસ્તીનું પ્રમાણ વધે છે.

વ્યવહારનાં સાધનો.

૧. વેપાર:—પહેલાં પ્રથમ રાજપુતાનાના વેપારીઓનો પાલીને રસ્તે ધોલેરા અને ગુજરાત સાથે, અને કચ્છ જતાં થરાદ અને વાવના રસ્તે ધમધોદાર વેપાર ચાલતો હતો. કેટલાંક વર્ષથી તે કમી થઈ ગયો છે. રેલવે થવાથી હવે તે માર્ગ ચાલે છે. પહેલાં રસ્તા સહીસલામત નહિ હોવાથી, લુટારાથી દેશને ઉપદ્રવ થતો હતો. હાલમાં બ્રિટિશ સરકારના સખ્ત બંદોબસ્તને લીધે, અને વળી આ મંસ્થાનમાં રાહદારી દાણ લેવાતાં બંધ થયાં છે, તેથી પણ વેપાર માટે અનુકૂળતા થઈ છે.

૨. રસ્તા:—આ સંસ્થાનમાં પાણી સડકો નથી; પરંતુ ચોમાસું પુરું થયા પછી ધોરી અને ગાડાં જવા આવવાના રસ્તા દુરસ્ત કરવામાં આવે છે. આવા સાધારણ આડા અવળા રસ્તા એક ગામથી બીજા ગામ જવાના બધે છે. આ સંસ્થાનના રસ્તા ધણા રેતાળ છે, તેથી માલથી ભરેલાં ગાડાં ખેંચવા ૪ થી ૬ બળદ જોડે છે. આવી કાચી સડકો ઉપર ગાડાં, ઊંટ, ગધેડાં અને પોડી મારફતે વેપાર અને વ્યવહાર ચાલે છે. આવી સડકો* જુદાં જુદાં સ્થળો વચ્ચે મેળવી લેવામાં આવી છે.

આ સંસ્થાનના ઇશાન, પૂર્વ અને સરહદના ડુંગરી મુલકમાં આવજા કરવાના રસ્તા છે. પણ ત્યાંના વેપાર ગાડાં મારફતે નહિ, પરંતુ પોડી કે ઊંટ ઉપર વિશેષ ચાલે છે. ડુંગરોમાં ધાંટીના રસ્તા ખરાબ છે તે દુરસ્ત થતા જાય છે. છપના દુકાળમાં રોહો સ્ટેશનથી લોલન પહાડ સુધીના ગાડા રસ્તા ધણા ખર્ચ બાંધવામાં આવ્યો છે. આ રસ્તે અંબાજી જનાર યાત્રાળુને સુગમ પડે છે.

૩. રેલવે:—આ સંસ્થાનમાં છેલ્લાં ૪૦ વર્ષ થયાં વ્યાપાર અને વ્યવહારનાં સાધનો વધતાં જાય છે. પહેલવહેલી રેલવે સને ૧૮૭૯માં મુંબઈથી અમદાવાદ અને ત્યાંથી પાલજીપુર સુધી ચાલુ થઈ, તે પછી અજમેરથી ઠેક દિલ્હી સુધી લંબાવવામાં આવી છે. વળી પાલજી-

* ૧. પાલજીપુરથી ડીસા સુધી; ૨. પાલજીપુરથી ઉત્તરમાં પાંચાવાડા અને ત્યાંથી ખીમત સુધી; ૩. ડીસાથી ધાનેરા સુધી; ૪. ડીસાથી થરાદ અને થરાદથી ઉત્તરમાં ભોરાલ અને પશ્ચિમમાં વાવ અને વાવથી દક્ષિણમાં સુઈગામ સુધી; ૫. ડીસાથી થરા, રાધનપુર, વારાહી થઈ સાંતલપુર સુધી; ૬. ડીસાથી દીઝોદર થઈ સુઈગામ સુધી; ૭. દીઝોદરથી થરાદ થઈ ભોરાલ સુધી; ૮. થરાથી ભાલર થઈ સુઈગામ સુધી; ૯. રોહો સ્ટેશનથી લોલન પહાડ સુધી.

પુરથી ડીસા સુધીની રેલવે થઈ છે. જેથી આ સંસ્થાનનો સંબંધ દક્ષિણમાં ગુજરાત સુધી ઇલાકા સાથે અને ઉત્તરમાં મારવાડ, કચ્છ, સિંધ, રાજપુતાના અને ઉત્તર હિંદ સાથે જોડાયો છે, તેથી વેપાર અને વ્યવહારનાં સાધનો માટે સરળતા થઈ છે.

રાજપુતાના માળવા (આર. એમ.) રેલવે (બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલવેની શાખા) અમદાવાદ, સિદ્ધપુર તરફથી આવી, આ સંસ્થાનની હદમાં માનપુરથી રોહો સુધી ૪૦ માઇલ પ્રવેશે છે, અને ત્યાંથી ઉત્તરમાં અજમેર તરફ જાય છે. તેનાં છાપી, ઉમરદસી, પાલણપુર, ચિત્રાસણી, સરોત્રી અને રોહો એ સ્ટેશનો છે.

પાલણપુર ડીસા રેલવે:—ડીસા કેન્ટોન્મેન્ટમાં લશ્કર રહેતું હોવાથી ૧૭૪૨ માઇલની આ રેલવે સને ૧૮૯૭માં બાંધી છે. તેનાં પાલણપુર, ચંડીસર અને ડીસા એ સ્ટેશનો છે.

રાજપુતાના માળવા લાઇનની એક શાખા મહેસાણા, પાટણ, વાઘરોડ સુધી જાય છે. તે આ સંસ્થાનની દક્ષિણ સરહદ નજીકમાં આવેલી છે. આ લાઇનના માનુંદ (મણુંદ) રોડ સ્ટેશનથી માનુંદરોડ બહેચરાજી અને માનુંદરોડ હારિજ એ બે શાખા લાઇનો થઈ છે. તે હારિજ સ્ટેશનથી રાધનપુર સંસ્થાનને નજીક પડે છે.

આ સંસ્થાન અંદરનો ભાગ રેતાળ અને જોઈતાં સાધનોનો અભાવ છતાં પણ ત્યાંના લોકોને રેલવે વગેરેથી દૂરના મુલકના સંસર્ગમાં આવવાથી વેપાર અને બીજા લાભો થવાનો સંભવ છે.

૪. તાર અને પોષ્ટઓફિસો:—આ સંસ્થાનમાં પાલણપુર અને ડીસાકેમ્પ એ બે મુખ્યપોષ્ટઓફિસો છે. ડીસારાઉન, ધાનેરા, ચંડીસર, ગઢ, છાપી, કાણોદર, મેતા, રોહો વગેરે સ્થળે બ્રાંચ પોષ્ટઓફિસો છે.

તાર મારફતે સંદેશા પહોંચાડવા માટે પાલણપુરમાં પોષ્ટઓફિસ સાથે તારઓફિસ અને ટીસાકેમ્પમાં સરકારી તારઓફિસ, અને દરેક રેલવે સ્ટેશનમાં પણ તારઓફિસો છે, તેથી પોષ્ટ અને તાર-ઓફિસો દ્વારા પત્રવ્યવહાર, વેપાર અને લોકવ્યવહારના સંદેશા પહોંચાડવાને ઘણી સરળતા થઈ છે.

૫. નાણું:—આ સંસ્થાનમાં સિક્કાઈ નાણાંનું ચલણ હતું પણ તે સને ૧૮૯૬ માં સરકારે અંધ કરી કલદાર નાણાંનું ચલણ દાખલ કર્યું છે, તેથી હવે સઘળી લેવડદેવડ કલદાર નાણાંમાં થાય છે.

ઇતિહાસ.

પાલણપુર એ ઘણા જુના વખતમાં ચંદ્રાવતીનામ પરમાર રાજા યશોધવળના ખીખા કુંવર (પાટવી કુંવર રાજગોળી-ધારા-વર્ષદેવના ભાઈ) પ્રજ્ઞાદેવે વસાવ્યું હતું, તે વખતે તે પ્રજ્ઞાદેવ પટ્ટણુ કહેવાતું હતું, પછીથી તે ઉજ્જડ થયું. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં પાલનસી ચહુઆણુ રાજા થયો, તેણે એ મુલક શરીને આબાદ કર્યો, તેથી તેના નામ ઉપરથી શહેરનું નામ પાલણપુર પાડ્યું. એ ચહુઆણુનું રાજ્ય ઇ. સ. ના ચૌદમા સૈકા સુધી રહ્યું. તેમની પાસેથી મારવાડ દેશમાંના જલોરના પઠાણ મલેક યુસુફખાને તે રાજ્ય પકાવી લીધું, અને રાજધાની જલોરમાં રાખી. કેટલીક પેઢી-એ મલેક ગજનીખાન થયા. તેમની પાસેથી દિલ્હીના અકબર ખાદશાહે તે લઈ લીધું. પણ તે ઇ. સ. ૧૫૯૦ માં તેમને પાછું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૫૯૭ માં તેમને “ દિવાન ” નો ઇલકાબ આપ્યો. તેમની કેટલીક પેઢીએ કરણુકમાલખાન દિવાન થયા. તેમણે જલોર અને

+ આણુ પર્વત ઉપર ચંદ્રાવતી નગરી હતી.

પાલણપુરના હિંદુઓ પાસેથી “ માથાવેરો ” લીધા, તેથી જોધ-
પુરના અણ્ણતસિંહણ્ણએ ઇ. સ. ૧૬૯૯ માં જલોર જીતી લીધું,
તેથી તે દિવાનની ગાદી પાલણપુરમાં થઈ. તેમના વંશજો અઘાપિ
રાજ્ય કરે છે. તે પછીના કેટલાક દિવાનોએ રાજ્યમાં વધારો કર્યો.
ઇ. સ. ૧૭૯૫ માં ફિરોજખાન દિવાન થયા. ઇ. સ. ૧૮૦૯ માં
આ રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારના સંબંધમાં આવ્યું. તે વખતે રાજ્યકર્તાએ
રૂ. ૫૦,૦૦૧) ગાયકવાડ સરકારને ખંડણી આપવાનો કરાર કરી
આપ્યો. ફિરોજખાનને તેમના સીધી જમાદારોની એક પાર્ટીએ
શિકારે ગએલા ત્યાં મારી નાખ્યા. ત્યારે તેમના શાહજહા ફતેહખાન
૧૩ વર્ષની સગીર ઉમરના હતા, તેથી તેમની વિધવા માતૃશ્રીએ
પોતાના સ્વામીના ખુન માટે અંગ્રેજ અને ગાયકવાડ સરકારની સહાય
માગી, તેથી જમાદારોએ તેમને પકડી કેદ કર્યા, અને તેમના કાકા
સમશેરખાનને ગાદી આપી. એટલામાં અંગ્રેજ અને ગાયકવાડ સર-
કારે ખરા હકદાર માટે ફરિયાનગીરી કરી, અને લશ્કરી મદદથી
સમશેરખાનને હરાવી ફતેહખાનને પાલણપુરના રાજ્યકર્તા ઠરાવ્યા.
સમશેરખાન સાથે સમાધાન થવાથી તેમને રાજ્યવહીવટ કરવાનું
આપ્યું; પરંતુ તેમણે દગો પ્રપંચ કર્યો, અને ગેરવ્યવસ્થા કરી, તેથી
ફતેહખાનજીની માગણીથી અંગ્રેજ સરકારની મદદથી ૧૮૧૬ માં
સમશેરખાનને રાજ્યમાંથી નસાડી મૂક્યા. અંગ્રેજ સરકાર સાથે
થએલા ઠરાવ મુજબ રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવા, રાજકોજમાં મદદ
કરવા, અને ઠરાવની સરતો અમલમાં લાવવા ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં
પોલીટિકલ ઓફિસર તરીકે કેપ્ટન માઇલ્સની નીમણૂક થઈ, અને

* પાલણપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ અને સવિસ્તર હકીકતનું ઉત્તમ પુસ્તક
નેક નામ. તાલેમહંમદખાનજી સાહેબે રચ્યું છે, તેમાંથી આ સંબંધી
વિશેષ હકીકત મેળવી લેવી.

માયકવાડ સરકાર તરફનો અંગ્રેજ સરકારનો વિશ્વાસુ એજન્ટ રાખવા દેરાવ થયો. ત્યારથી પાલણપુર એજન્ટિસની સ્થાપના થઈ. આ સંસ્થાન એજન્ટિસ એસ્ટાબ્લિશમેન્ટના ખર્ચમાં દરવરસે રૂ. ૯૦૦૦ આપે છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૩ થી આ સંસ્થાનમાં ઘણા બખેડા થવા લાગ્યા; તેમ અસલથી જંગલી બીલો અને રજપુત બહારવટીઆ આસપાસનાં પરગણાંમાં ત્રાસ વર્તાવતા હતા. તેમને વશ કરવાના હેતુથી, અને ખરાબર બંદોબસ્ત રાખવા માટે ઇ. સ. ૧૮૨૧ માં ડીસા કેમ્પ—કેન્ટોન્મેન્ટ (છાવણી) સ્થાપવામાં આવી.

ઘણા ભાગે દેશમાં તે વખતે ચોરી, લૂટફાટ, ધાડ પાડવી, વગેરે તોફાન ઘણાં થતાં હતાં, તે ડીસા કેન્ટોન્મેન્ટ અને પાલણપુર એજન્ટિસની સ્થાપના થવાથી હવે બંધ પડ્યાં છે; તેથી જાગીરદારો પોતાની જાગીરો સંભાળી રહ્યા છે, અને તોફાની લોકો સરકારના સમ્મત હાથને લીધે શાંત પડી ખેતી વગેરે ઉદ્યમે વળગ્યા છે.

પાલણપુર રાજ્યને દિલ્હીના બાદશાહ તરફથી “ દિવાન અને મહાખાન ” અને અમદાવાદના બાદશાહ તરફથી “ મુખ્ત મુલ્કમુલ્ક ” ના ખિતાબો મળેલા છે. આ રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારની વફાદારી માટે પ્રસિદ્ધ છે, તેથી અંગ્રેજ સરકારે સને ૧૮૧૦ માં દિવાનનો ખિતાબ કાયમ રાખી વંશપરંપરા નવાખનો ખિતાબ આપ્યો છે. આ સંસ્થાનને ૧૧ તોપની સલામતીનું માન મળે છે.

રાજ્યપદ્ધતિ:—આ સંસ્થાનની કૂલ રાજ્યવ્યવસ્થા નવાખ તાહેબ હસ્તક છે. તેમને પહેલા વર્ગના રાજા તરીકેના દિવાની તથા વફાદારી કૂલ અખત્યારો છે, (ફક્ત બ્રિટિશ રૈયતનો ખુનનો ગુન્હાનો કન્સાઇ પોલીટિકલ એજન્ટની પરવાનગી વગર થઈ શકે નહિ.) તેથી

તે સર્વ પ્રકારના અખત્યાર સાથે સંસ્થાનનો રાજ્યવહીવટ મુખ્ય વજીરની મદદથી ચલાવે છે.

રાજ્યવહીવટ ચલાવવા માટે આ સંસ્થાનના ચાર મહાલમાં આઠ તહેસીલ-તાલુકા કે પરગણાં કરેલાં છે. દરેક તહેસીલનો વહીવટ ચલાવવા તહેસીલદાર કરાવેલા છે. તે પરગણાની ઉપજ (રેવિન્યુ) ઉધરાવે છે, અને તેમને આપેલા ચઢતા ઉતરતા દરજ્જાના અધિકાર પ્રમાણે માજીસ્ટ્રેટ તરીકે ઇન્સાફતું કામ પણ કરે છે. દરેક તહેસીલદારો ઉપર રેવિન્યુ સેક્રેટરિ-મુખ્ય કારભારીનો અધિકાર ચાલે છે. તેમને સેશનકોર્ટનો તથા તે સામે અપીલ સાંભળવાનો અધિકાર છે.

ગામોમાં પટેલ અને તલાટીનું અંધારણ છે. તેઓ જમીનનું મહેસુલ અને રાજ્યનું લહેણું વસુલ કરે છે. તલાટીઓની ઉધરાત ઉપર હેખરેખ રાખવા માટે ટપાદારો કે સરકલ ઇન્સ્પેક્ટરો નીમેલા છે. વળી ગામોમાં ચોકીઆતો હોય છે. તેઓ ગામની ચોકી કરે

* આ સંસ્થાનમાં નીચેની ૧૦ કોર્ટો છે.

૧. હજીરકોર્ટ—જેવટની અપીલો મુખ્ય કારભારી સાંભળે છે, અને પુનરાવલોકનનું કામ નામદાર નવાળ સાહેબ અને મુખ્ય કારભારી મળી કરે છે. બધા વિશેષ અધિકાર તેમને છે.

૨. એપેલેટકોર્ટ—દિવાની અને ફૅજદારી મુકદ્દમાની પ્રથમ અપીલ આ કોર્ટ સાંભળે છે. આ કોર્ટને સેશન કોર્ટનો અધિકાર છે. સેશન કામ સામેની અપીલ મુખ્ય કારભારી સાંભળે છે; પણ પાંચ વરસની દીપ અને તે ઉપરાંતની દીપ માટે હજીરની મંજૂરી લેવી પડે છે.

૩. સરન્યાયાધીશની કોર્ટ—ફૅજદારી કોર્ટમાં એ કોર્ટને બે વર્ષની દીપ અને રૂ. ૧૦૦૦ સુધી દંડ કરવાનો અધિકાર છે. દિવાની કામોમાં રૂ. ૨૦૦૦ ઉપરાંતના દાવા સાંભળવાનો અધિકાર છે.

છે. તેના બદલામાં તેમને ચાકરીઆ જમીન પણ છે. પટેલોને પણ અમુક જમીન ચાકરી બદલ મારીમાં પણ છે તે ઉપરાંત કેટલાક હક પણ મળે છે.

ઇન્સાફ માટે ગુન્હા પકડી રળુ કરવા દરેક પરગણામાં અગત્ય પ્રમાણે થાણાં મૂકેલાં છે, અને ત્યાં ફોજદાર રહે છે. તેઓ પોલીસની મદદથી પરગણાંમાં અનતા ગુન્હા ન્યાય માટે કોર્ટમાં રળુ કરે છે.

ઉપજખર્ચ:—આ સંસ્થાનના ધાણુધાર મહાલ (તેમાં ચાર પરગણાં છે. પાલણપુર પરગણામાં ૧૧૭ ગામ, ગડમાં ૩૦, મેતામાં ૪૩ અને ધનાલીમાં ૬૨ ગામો છે) તેની ઉપજ પોણાચાર લાખ રૂપીઆ; ડીસા મહાલમાં ૧૨૭ ગામ છે. તેની વાર્ષિક ઉપજ પંચાશી હજાર રૂપીઆ; ધાનેરા મહાલમાં ૭૪ ગામ છે તેની વાર્ષિક ઉપર અઠ્ઠાવીસ હજાર રૂપીઆ, અને પાંધાવાડા મહાલમાં ૫૦ ગામ છે તેની બાર હજાર રૂપીઆ, તે સિવાય ખીજાં ચાર ગડવાડાનાં ગામ

૪. પહેલા વર્ગના માજીસ્ટ્રેટની કોર્ટ—આ કોર્ટને એક વર્ષની કીમ અને રૂ. ૨૦૦ સુધી દંડ કરવાનો અધિકાર છે.

૫. દિવાની કોર્ટ—રૂ. ૨૦૦૦ સુધીના દાવા સાંભળે છે.

૬ થી ૯. તહેસીલદારોના અખત્યાર—૬ ડીસા ૭. ધાનેરા અને ૮. વડગામ તહેસીલદારોને પહેલા વર્ગના માજીસ્ટ્રેટ અને દિવાની કામમાં રૂ. ૧૦૦૦ સુધીના દાવા સાંભળવાનો; ૯. ગઢ કોર્ટને બીજા વર્ગના માજીસ્ટ્રેટનો એટલે ૩ મહીના સુધી અને રૂ. ૫૦ સુધી દંડ કરવાનો અને રૂ. ૫૦ સુધીના દિવાની દાવા સાંભળવાનો અધિકાર છે.

૧૦ લીમજના ભાગીદારો જ્યોને ધાનેરા મહાલમાં ત્રણ ગામ છે. તેઓના તરફથી બાપલા કામદારને બે માસની સજા અને રૂ. ૫૦ સુધી દંડ કરવાનો માજીસ્ટ્રેટી અને રૂ. ૫૦ સુધી દિવાની દાવા સાંભળવાનો અધિકાર છે. આ હક બદલ લીમજ ઠાકોરને જ્યારે માગે ત્યારે બે સવારો સાથે રાજ્યની નોકરી કરવી પડે છે.

ધનાલી પરગણામાં ઉમેરવામાં આવ્યાં છે. તે સાથે આ સંસ્થાનનાં ખાલસા ગામેની કૂલ ઉપજ પાંચ લાખ રૂપીઆની છે. ખીજાં પટાવત અને બાયાતી ગામેની ઉપજ ગણીએ તો કૂલ ૭,૧૮,૮૮૫ રૂપીઆ ગણાય છે.

વડોદરા રાજ્યનાં કેટલાંક ગામે રા. ૨૮૦ આ સંસ્થાનને જમા આપે છે. તેમજ આ સંસ્થાન થરાદ સંસ્થાનનાં કેટલાંક ગામે પાસેથી જમા લે છે, અને કેટલાંકને આપે છે. તે જતાં એકંદરે દર વરસે રૂ. ૫૦) વધારે જમા આપે છે. દરવરસે શ્રીમંતસરકાર ગાયકવાડને ધાસદાણા (ખંડણી) ના રા. ૩૮,૪૬૦ આપે છે.

પોલીસ:—આ સ્ટેટ લડાયક લશ્કર રાખતું નથી. લેવી કહાડી નાખ્યા પછી ધોરણસર પોલીસ રાખી છે. સ્ટેટ પોલીસમાં ૧ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ૧૧ ફોજદારો, ૧૬૬ થોડે સવારો અને ૪૫૧ પાયદળ પોલીસ છે. નવાખસાહેબના અંગરક્ષક-ગોડીગાર્ડ તરીકે ૨૨ માણસ અને ૧ અમલદાર રહે છે. આ પોલીસતું કૂલ ખર્ચ આશરે રા. ૮૯,૦૦૦નું છે. ખારગીર સવારો મળીને સીરખંધી લશ્કર પર ૮ માણસનું છે. તેનું ખર્ચ રા. ૩૮,૦૦૦નું છે. સામાન્ય પોલીસથી શહેરની પોલીસ હાલમાં જુદી પાડી છે. શહેરની નોકરી કરવા માટે ૧૦૦ પોલીસનાં માણસો કેળવવા માટે ૧ સુબેદાર, ૧ ફિલ્ડમાસ્તર, ૧ બ્યુગલ્સમી, ૧ ફોજદાર અને ૧ જમાદાર નીમેલા છે, આ ઉપરાંત ૧૨ જીટ સવારો, અને ૨૩૩૪ ગામડાંની વિલેજ પોલીસ અને ૧૦૦ વજેદારો અને ૧ ઓપિયમ ઇન્સ્પેક્ટર છે.

સંસ્થાનના દરેક પરગણામાં અને પેટાવિભાગ થાણાંમાં પોલીસ થાણાં રાખેલાં છે. તે ઉપર પરગણાના ફોજદારો દેખરેખ રાખે છે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને રૂ. ૧૦૦ પગાર મળે છે, અને તે મધ્યસ્થ

પોલીસ ઉપર દેખરેખ રાખે છે. ધાણુધાર મહાસભામાં ત્રણ ફ્રેન્ચહારો છે તે પૈકી એક પરગણા માટે, એક પાલણપુર શહેર માટે અને એક ચિત્રાસણીમાં રહે છે. બે ડીસા અને આગથડામાં અને એક એક બાકીના મહાસભામાં રહે છે; એકંદરે પોલીસતંત્ર દૂત ખરચ આશરે રૂ. ૮૭૦૦૦ ઉપરાંત છે. ગુન્હેગારોને રાખવા માટે સને ૧૮૯૦ માં રૂ. ૯૦,૦૦૦ ના ખર્ચે નવી જેલ બાંધેલી છે.

કેળવણી:—આ સંસ્થાનમાં અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને ઉર્દૂ કેળવણી આપવા માટે છોકરા અને છોકરીઓની સ્કૂલો ઉઘાડવામાં આવી છે. પાલણપુરમાં ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં હાઇસ્કૂલ સ્થાપવામાં આવી છે, તેમાં હાલ ૨૨૫ ઉપરાંત છોકરા અંગ્રેજી કેળવણી લે છે. હાલમાં ડીસા અને કાણોદરમાં અંગ્રેજી સ્કૂલો ખોલવામાં આવેલી છે.

પ્રાથમિક કેળવણી આપવા માટે છોકરાઓની ગુજરાતી સ્કૂલોમાં પાલણપુર અને ડીસા એ બે તાલુકા સ્કૂલો અને ખીજી ૨૩ ગામોમાં ગુજરાતી સ્કૂલો, પાલણપુરમાં ૧ ઉર્દૂ સ્કૂલ અને ૬ પાલણપુર રાજ્ય તરફથી ગ્રાન્ટ ધન એડેડ સ્કૂલો તથા ૨ ગામડી સ્કૂલો છે. કન્યાકેળવણી માટે પાલણપુર અને ડીસામાં એ બે કન્યાશાળાઓ છે. તે ઉપરાંત ખાનગી સાહસથી ચાલતી પાલણપુર શહેરમાં બે જૈન કન્યાશાળાઓ છે. તે મળી કુલ ૩૮ સ્કૂલો છે. સંસ્થાનની સ્કૂલોનો વહીવટ રાજ્યના એજ્યુકેશનલ ઓફિસર મારફતે રાજ્ય ચલાવે છે.

પુસ્તકાલય-લાઇબ્રેરી—પાલણપુરમાં મેટ્રિક જનરલ લાઇબ્રેરી હતી તે નામ બદલી વિક્ટોરિયા જ્યુબિલિ ઇન્સ્ટિટ્યુટ રાખેલું છે. તે સિવાય વહોરા મદ્રેસા અને બે જૈન લાઇબ્રેરીઓ પણ છે.

છાપખાનું—સ્ટેટ તરફથી પાલણપુર રાજ્યભક્ષા દરખાસી છાપખાનું છે. તેમાં પાલણપુર સ્ટેટ ગેઝેટ દર મહીને પ્રગટ થાય છે.

વેધકખાતું—પાલણપુરમાં અંગ્રેજ સરકારના ખર્ચે ચાલતી સ્કોટ મેમોરિઅલ અને રાજ્યખર્ચે ચાલતી ગુડફ્રેલો હોસ્પિટલ અને ડીસા અને ધાનેરા એ બે દવાખાનાં છે.

શીતળાખાતું—શીળી ટાંકવા માટે પાંચ વેક્સિનેટરો-શીતળા દાકતરો રાખેલા છે તે શીળી ટાંકવાનું કામ કરે છે.

મ્યુનિસિપાલિટી—પાલણપુર શહેરમાં સુધરાઈ ખાતું છે. તેનું ખર્ચ પાલણપુર, ડીસા, ધાનેરા અને પાંથાવાડામાં નાકાવેરો સાધારણ દરથી લેવાય છે, તેમાંથી કરવામાં આવે છે. નાકાદારગુની વાર્ષિક ઉપજ રૂ ૩૦૦૦ ની છે.

આ અંસ્થાનનો રાજ્યવહીવટ ચલાવવા પાલણપુર, ડીસા, ગઢ, ધાનેરા, પાંથાવાડા, વડગામ અને ગઢવાડા એ સાત વિભાગ કરેલા છે તેને મહાલ કે તાલુકા કહે છે. તે સિવાય પાલણપુર તાલુકામાં રોહી, (ડાભેલા) અને જેથી એ પેટા મહાલો મૂકેલા છે. તેની વિસ્તારપૂર્વક બજાવા લાયક સામાન્ય હકીકત નીચે મુજબ:—

(૧) પાલણપુર તાલુકો.

એના પાલણપુર તાલુકો અને પેટામાં જેથી અને રોહીની એ બે તેહેસીલીઓ છે. આ તાલુકામાં ૧૩૩ ગામો છે.

તળાવો—હરમતિઆ, ગોબરી, અને માનસરોવર એ ત્રણ પાલણપુરમાં છે, અને જગાણાનું એ જગાણામાં છે.

નદીઓ—લડખી, ઉમરદસી, કાલેરી અને ગોમતી છે.

લડખી—પાલણપુર પાસે નાની નદી છે. તેના ઉપર પાલણપુર, ગઢ, વેડયા, કુંભારણ વગેરે છે. નહેરદારા આ નદીને માનસરોવર સાથે જોડી છે.

ઉમરદસી:—એ નાની નદી આ સંસ્થાનના ઇશાન તરફ હાથીદરા પહાડમાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ વહી, મેતા પાસે થઈને ગાયકવાડી હદમાં આગળ વહેતાં સરસ્વતીને મળે છે, તેના ઉપર આંખેથા, તળાસર, ધનીઆણા, રતનપુર, લાલાવાડા, મેતા, કાણોદર, સીદાસણ, જગાણા, વગેરે છે.

કાલેરી:—આ સંસ્થાનની ઇશાન સરહદે શિરોહીની દક્ષિણ સરહદથી નીકળી જનાસને મળે છે તેના ઉપર કુરળ, બાહુ-દરા વગેરે છે.

ગામતી:—ઈશાન સરહદ ઉપર નાની નદી છે.

કુંગરા:—ધુધલીમલનો કુંગર, દિવાનીઆ, હાથીદરા, વીરમ-પુર, ચોટીલા, ડાલેલા, લોત્રન, વગેરે છે. કુંગરામાં ઝાડી છે. તેમાં લાકડાંના ઠેકા હોવાથી ઠેકાદારો તે વઢાવી વેચે છે.

રેલવે:—૧ પાલણપુર હીસા રેલવે તેનાં પાલણપુર, ચંદી-સર અને હીસા એ સ્ટેશનો છે; ૨ અમદાવાદથી અજમેર જતી આર. એમ. રેલવે તેનાં છાપી, ઉમરદસી, પાલણપુર, ચિત્રાસણી, સરોત્રી અને રોહો એ સ્ટેશનો આ તાલુકામાં આવેલાં છે.

નિપજ:—નજીકના પહાડોમાંથી વાંસડા, વળીઆ તથા જંગલી અને ઇમારતી લાકડાં અને મધની પેદાશ પણ ઘણી થાય છે, તેથી રોહો સ્ટેશને વાંસડા, લાકડાં અને મધના ઠેકા છે. રોહોથી અગ્ર માછલ ઉપર પથરની ખાણ થોડા વખત ઉપર નીકળવાથી તે કાઠવાનું કામ ઠેકાદાર તરફથી ચાલે છે. તે પથરો ઇમારતી કામમાં આવે તેવા છે, જે પથરો નીકળે છે તે હાલ તો સીલીકમાં રાખે છે.

કુંગરાની પેદાશમાં ઘોળીમુશળી, કાળીમુશળી, ગરમાળા, વગેરે દરિઆઈ, મધ, મીણુ, જુદી જુદી જાતના ગુંદરો વગેરે નીપજે છે.

ધાન્ય અને ખેતીની ખીજ પેદાશમાં ઝાજરી, કડોળ, કપાસ, ઝેરંડી, શેરડી, ગોળ, તલ, તમાકુ વગેરે થાય છે.

મુખ્ય ગામ:—પાલણપુર એ રાજધાનીનું જોવા લાયક ઐતિહાસિક શહેર છે. તે સિવાય કાણોદર, વેડંયા, ખોડલા, ગોળા, માલણ, ધાણધા, ચિત્રાસણી વગેરે છે. તેમાં પાલણપુર, વેડંયા, ખોડલા અને ગોળામાં નિશાળો છે.

રોડ સ્ટેશન થઈને અજમેર તરફની સડક જાય છે. ડાબેલા તથા જેથી પેટા તાલુકામાં જાણવા લાયક કંઈ નથી.

૧. **રોડો કે ડાબેલા પેટા મહાલ:**—તેમાં મુખ્ય ગામ રોડો છે. તે પાલણપુરથી દસ માઈલ છે, ત્યાં થઈને અંબાજી જવાય છે. કેટલાંક વર્ષો ત્યાં થઈને મોઢા એક પસાર થતા હતા, પણ રસ્તો વિચટ હોવાથી હાલમાં ખરેડીને માર્ગે જાય છે. અહીં કોળીની વસ્તી છે. રોડમાં સ્ટેટ તરફથી તહેસીલદાર રહે છે. આસપાસની જમીન પડતર રહેતી હોવાથી ઘાસ, લાકડાં અને કોયલાની પેદાશ થાય છે. સિવાય ખેતીમાંના લાકડાંનો ઠેકો આપવામાં આવે છે. મધ, મીણ, લાખ, ગુંદર, કરિઆણું વગેરે ઘણી ચીજો પણ અહીં નીપજે છે. કેટલાક ઢોર ચરાવવાને અહીં આવે છે, તેથી ચરાઈ ફી રાજ્યને ઉપજે છે. આ તાલુકામાં મહત્વનાં પીળાં સ્થળો નથી.

૨. **જેથી પેટામહાલ:**—જેથી (૨૬) એ નાનું ગામડું છે, ત્યાં ચારીએણુ રચારી વધારે જોસે છે, અને ધી ભેગું કરીને પાલણપુરમાં વેચે છે. જમીન પુષ્કળ પડતર રહેતી હોવાથી નડિઆદ તરફના પાટીદાર અને પાલણપુરના રહીશો તે રાખી વાવેતર કરાવે છે. સિવાય ખનીજ પથ્થર તથા કેટલીક ધાતુઓ શોધી કાઢવાને પ્રયત્ન ચાલુ છે, અને નમુના મુખર્ષ મોકલે છે. અહીં ચારીએણુ તરફથી ચરાઈ ફી, જમીન અને પથ્થરની પેદાશ સંસ્થાનને છે.

(૨) ડીસા તાલુકો.

પાલણપુર સંસ્થાનમાં આ તાલુકો સૌથી મોટો છે, અને તે સંસ્થાનની પશ્ચિમે મધ્ય સ્થળે આવેલો છે. તેમાં ૧૭૨ ગામ છે. વસ્તીનો ધણોખરો ભાગ હિંદુ છે. જમીન સપાટ છે. કેટલેક સ્થળે રેતીના ધોરા આવેલા છે. થરાદ જવાના રસ્તા ઉપર એવા ધોરા વિશેષ જોવામાં આવે છે. કાકેજ તરફની જમીન સપાટ છે.

મુખ્ય નદીઓ:—(૧) બનાસ-શિરોહીનો ડુંગરોમાંથી નીકળી કચ્છના રણમાં જાય છે. તે પર ડીસા, રાજપુર, વડાવળ, છતરાલા, કુંપટ, વગેરે ગામો છે.

૨ સીપુ—ઇશાન તરફના ડુંગરમાંથી નીકળી ભડથ, અને નાના રાણપુર પાસે થઈ તે બનાસને મળે છે.

વસ્તી:—હિંદુ, મુસલમાન, રજારી વગેરે પરચુરણ છે.

રાજ્યવહીવટ:—ડીસામાં તહેસીલદાર, કે જેમને ફર્ટ કલાસ માછરોટનો પાવર છે તેમની તથા પોલીસ ફાજદારની કચેરીઓ છે. તે સિવાય આ તાલુકામાં ભડથ, ધાડા, વીઠોદર, ઝેરડા, આગથલા, મુડેઠા, છતરાલા, વડાવળ, આસરડા, ટેકરો, (કાંપ પાસે) અહીં પોલીસ થાણું છે. આસરડા, આગથલા અને મુડેઠામાં જે પોલીસ થાણું છે તેમની દેખરેખ માટે (આગથલા, વરણ અને થરાદ જવાના માર્ગ ઉપરનો રસ્તો વિકટ અને લાં મોટા મોટા ધોરા આવેલા છે તેથી) ફેરણી પોલીસ ફાજદાર વરણ ગામમાં રહે છે. આગથલામાં ત્રણ સવારનું થાણું છે. રોટ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાલણપુરમાં રહે છે.

મુખ્ય ગામો—ડીસા, રાજપુર, બીલડી, (તેઓનું વર્ણન જુદું આવેલું છે.) આસરડા, આગથલા, અને લાખેણી વગેરે.

રાજપુર (૨૨૬૨)—ખનાસના કાંઠે ડીસાથી દોઢ માઈલ છે. અહીં મહંતઆવા રહે છે. તેમને આ ગામ પાલણપુર સ્ટેટથી ધર્માદા મળેલું છે. દિવાની ફાજદારી પાલણપુર રાજ્યની ડીસા તહે-સીલદારને ત્યાં છે, અને રેવન્યુ પેદાશ મહારાજ ખાય છે. તેમનાં મકાન અને વહીવટ રાજ્યવહીવટ જેવાં છે. નવા મહંતને સ્ટેટની મંજુરીથી ગાદીએ બેસાડાય છે. આ મહંતની ગાદીના અંગે રાજપુર, ભોયણ, આગરોલ તેમાં ૧ ભાગ.), નવાસર, રૂપપરા અને ગોપાલપુરા ગામો ધર્માદા મળેલાં પાલણપુર સંસ્થાનમાં, કાતરા પાટણ તાબામાં, અને બે ગામો ગાયકવાડી છે.

મહેવારી લોકોને વશ કરવામાં અંગ્રેજ સરકાર, ગાયકવાડ સરકાર અને પાલણપુર રાજ્યને ટ્રીબીઓમાં બાંહેધરી કરેલી વગેરે કારણથી આ ગામો ધર્માદા મળેલાં, તેમની પેદાશ આશરે રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની ગણાય છે.

રાજપુર એ મહંતની ગાદીનું ગામ છે. અહીંના મૂળ મહંત ગોપાલપુરી ગણાય છે. હાલ સવપુરીજી વહાલપુરીજી ગાદીએ છે. તેઓ શિવધર્મી તપસ્વી અતીત છે. અહીં નિશાળ છે. રાજપુર અને ડીસાકાંપ વચ્ચે રક્ત એક વહેજો છે. અહીંની વસ્તી જૈન, હિંદુ, વગેરે ખ્રીષ્ટીઓની વસ્તી, જોડે ડીસા કાંપ હોવાથી વધારે છે.

નિકાસ—જુવાર, કડોળ; તલ, ધઉ, ચણા, વગેરે ધાન્ય; કેટલેક ઠેકાણે કપાસ પણ થાય છે. ખનાસને કાંઠે બટાટા, શકરીઆં, ગાજર, ટેટી, કોબીજ, કુલેવર, વગેરે શાકભાજી પુષ્કળ થાય છે, અને તે પરદેશ જાય છે.

ડીસાના જંગલમાં રૌઝ, હરણ વગેરે જાનવરો થાય છે.

(૩) ધાનેરા તાલુકો.

આ તાલુકો મારવાડની સરહદ ઉપર પાલણપુર સંસ્થાનની ઉત્તરે આવેલો છે, તેમાં ૭૪ ગામ છે.

જમીન ટેકરાવાળી છે. આ તાલુકામાં નદી નથી, તેથી લોકો કુવાનાં પાણી પીએ છે. કુવા ૮૦ હાથ ઉંડા હોય છે. ઝીનાલીમાં ૧૦૦ હાથ ઉંડા કુવો છે. આ તાલુકામાં યાવરપરાનું મોડું ખીડ છે, તેમાં છીંકારાં ઘણાં રહે છે.

વસ્તી:—હિંદુ, જૈન, બ્રાહ્મણ, કણ્બી તથા પરચુરણ છે. રાવજી વહોરાની પણ વસ્તી છે, અને તે પરદેશ સાથે વેપાર ચલાવે છે.

રાજ્યનહીવટ:—ધાનેરામાં તહેસીલદાર અને પોલીસ ફાજદાર રહેલો છે. તહેસીલદારને ફર્સ્ટ ક્લાસ માજિસ્ટ્રેટનો પાવર છે. ખામતમાં પોલીસ થાણું છે, અને ત્યાં ફાજદાર રહે છે તેના તાબામાં ૭ ગામ છે. ઉત્તરમાં જોધપુરની સરહદ છે, તેથી વાસણ, એટા, ગોળા, શેરગઢ, કુઆરવા, મગરાવા, લેલાવા, ખાપરાલ, વીંછીવાડા અને વાજણા એ ગામે પોલીસ થાણું રાખેલાં છે.

મુખ્યગામો:—ધાનેરા, ખામત, આલવાડા વગેરે.

નિકાસ:—ચોમાસું પાક બાજરી, જુવાર, દહોળા; નદીકાંડે ધઉં, અને ચણા થાય છે. અહીં કણ્બી લોકો ઢોર ઘણાં રાખે છે, તેથી ધીની પેદાશ વધારે થાય છે.

(૪) ગઢ તાલુકો.

આ તાલુકો મધ્ય ભાગમાં આવેલો છે. અહીંની જમીન સપાટ છે, અને તે રસાળ ગણાય છે, તેથી તથા લડખી નદીને લીધે તે ફળદ્રુપ ગણાય છે. તેમાં ૩૦ ગામ છે. અહીં બ્રાહ્મણ, હિંદુ, જૈન, વગેરે પરચુરણ વસ્તી છે,

નદી-લડખી—પૂર્વના ડુંગરમાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ જઈ ટોડરિઆ મહાદેવ પાસે સમાઈ જાય છે. તે ઉપર ગઢ છે.

રાજ્યવહીવટ:—મહાલના મુખ્ય ગામ ગઢમાં થાણદાર રહે છે. તેમજ પોલીસ ફાજદારની કચેરી છે. તે સિવાય સદલા, સામઢી, અને દલવાડું એમાં પોલીસ થાણાં છે.

મુખ્યગામ:—ગઢ, મહાણા, પટોસણ, અંડીસર, ખોડલા અને કુમાસણ (એ બે ગઢ તાબાનાં મોટાં ગામ છે.)

અંડીસર:—પાલણપુરથી ડીસે જતાં રેલવે સ્ટેશન છે.

નિકાસ:—બાજરી, જુવાર, ધઉં, મગ, મઠ, સરસવ, એરંડા વગેરે ચોમાસું તથા શિયાળું બન્ને પાક થાય છે.

(૫) પાંથાવાડા તાલુકો.

આ તાલુકો ઉત્તર તરફ આવેલો છે. તેમાં ૫૭ ગામ છે.

નદીઓ:—(૧) સીપુ—તે ઉપર ભીલડા, ભાડલી, ગણાદરા, અટાલ વગેરે છે. બીજા વહેળા છે.

(૨) બનાસ—તેના ઉપર નાદોના, સીકરિઆ અને જાઢ છે.

ડુંગરો:—પાંથાવાડાની ડુંગરી, જસોર અને ચાંપીલા વગેરે છે.

વસ્તી:—ઢલખી, રઆરી, કોળી, ભીલ, ભાઉડાં વગેરે. તળ પાંથાવાડામાં જૈન તથા નાગોરી વધારે છે. પહેરવેશ મારવાડને ધણો-ખરો મળતો આવે છે.

રાજ્યવહીવટ:—પાંથાવાડામાં તહેસીલદાર અને પોલીસ ફાજદાર રહે છે. તે સિવાય ઘાંતીવાડા, ગુંદરી, સાંડાલ, બાટરામ, આકોલી, ભીલડા, અને ઓઢવામાં પોલીસથાણાં છે.

મુખ્ય ગામો:—પાંથાવાડા, દાંતીવાડા, ધનીઆવાડા, ભાંડો-તરા, ચુંદરી વગેરે છે. તેમાં પાંથાવાડા ને દાંતીવાડામાં નિશાળ છે.

નિકાસ:—ઘઉં, ચણા, ખાજરી, મગ, જુવાર વગેરે. કેટલાકમાં ઘેળા પથ્થર હુંગરમાંથી લાવી તેનો કળીચુનો બનાવે છે.

(૬) વડગામ તાલુકો.

ચિત્રોડા અને મેતા તાલુકામાં એ થાણુદારો ખીજ વર્ગના માજિસ્ટ્રેટના પાવરવાળા રહેતા હતા; તે બન્ને તાલુકાને ભેળી દેઈ તેનો વડગામ તાલુકો બનાવ્યો છે, આ તાલુકો ધાણુધાર કહેવાય છે. તેમાં તમામ જતની રસાળ પાકે છે, અને તે પાલણુપુરમાં લાંબો ભાગ ગણાય છે. આ તાલુકામાં ૮૫ ગામો છે. કેટલાંક ગામો પટાવત ભાઈઓનાં આવેલાં છે. તેમાં વડગામ એ મુખ્ય છે.

નદીઓ:—સરસ્વતી, જોયણ અને ઉમરદસી.

૧ સરસ્વતી:—એના ઉપર મેપડા, જુનો જગશી, બાદર-પુર, અને ભાંખરી છે. આ નદીકાંઠેનાં કેટલાંક ગામો વિહારી પદાણીનાં આવેલાં છે.

૨. જોયણ—એ ધુંધલીમલના પહાડમાંથી નીકળીને દક્ષિણે વહે છે. એનાપર સખલપુરા, હતાવાડા, મુમનવાસ. વગેરે છે.

૩. ઉમરદસી—એ મેતા, ભડકાવાડા, પીરોજપુરા પાસે વહે છે.

વસ્તી:—કણ્ખી, રઆરી, કોળી, જૈન, મુમન વગેરેની છે.

રાજ્યવહીવટ:—વડગામમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ માજિસ્ટ્રેટ રહે છે. મજનદર તથા ચિત્રોડામાં પોલીસ ફોજદાર રહે છે. ચિત્રોડા તાલુકો પ્રથમ હતો, તે આ તાલુકામાં નાખ્યો છે. આ તાલુકાના મોટા દાવા તથા ફોજદારી કેસો પ્રથમ પાલણુપુર ચાલતા હતા હવે તે સર્વે વડગામ તહેસીલદારની હકુમતમાં ચલાવવાનું ઠરાવ્યું છે.

મુખ્ય ગામ:—વડગામ, મેતા, ખસે, મેમદપુર, રૂપાલ, ધાતા, પીલુયા, ગોળા, કાદરામ, વગેરે છે. તેમાં ચિત્રોડા, વડગામ, મેમદપુર અને મેતામાં નિશાળો છે. ભડકાવાડામાં મેળો ભરાય છે.

નિપજ:—કમોદ, ડાંગર, વરી, ચણા, ચણો, કાંગ, ઘઉં, ખાજરી, વગેરે ધાન્ય; શેરડી અને ખાદરસાહી ગોળ થાય છે. શેરડીનો પાક આ તાલુકામાં ઘણો થાય છે, તેનો ગોળ બને છે તે ડાંસા બેવો રહેવાથી બહાર ખાતે જતો નથી, અને તાલુકામાંજ વેચાય છે. દિવાન ખાદરખાનજીએ પ્રથમ શેરડીનું વાવેતર કરાવી ગોળ બનાવવાનું શરૂ કરાવેલું, તેથી તે ગોળ ખાદરસાહી કહેવાય છે. આ તાલુકામાં આંખા, મહુડા, રાયણ અને જાંબુનાં ઝાડ ઘણાં છે, તેથી ધાણધારની કેરી ઘણી વખણાય છે, સિવાય મહુડા, રાયણ, જાંબુ અને ગોર પણ ઘણાં પાકે છે.

(૭) ગઢવાડા તાલુકો.

મહીકાંડા એજન્સિમાં ગઢવાડા થાણાને લગતો પાલણપુર મંસ્થાનનો ગઢવાડા તાલુકો આવેલો છે. ઉંખરીમાં તેહેસીલદાર રહે છે, આ તાલુકામાં આંકડીઆળા, તાલેગઢ ઉર્ફે જોધપુરીઆ, હિંમતપુરા, અને રાજપુર એ ચાર ગામ છે.

નિપજ:—હિંમતપુરા, અને આંકડીઆળાની કેટલીક જમીનનાં ખાર-ઝિર ઉધડે છે. તેનો ખારવા લોક ખારો પકવી દેશાવર ખાતે લઈ જાય છે, અને તેનો લુગડાં રંગવાના કામમાં વપરાય થાય છે.

જાણવા લાયક મુખ્ય સ્થળો *

પાલણપુર* (૧૭,૨૨૧) :—સંસ્થાપત્ની રાજધાનીનું શહેર,

* વસ્તીના આંકડા માત્ર મુકાબલા માટેજ આપેલા છે.

એન્જિનિયરિંગ સદર સ્ટેશન, રેલવે જંકશન અને પુરાતત્ત્વ ઐતિહાસિક સ્થળ છે. તે ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજા ધારાવર્ષાદિવ-રાજ્યો-ગીના ભાઈ પ્રહલાદદેવે વસાવ્યું હતું, તેથી તેને પ્રહલાદપટ્ટણ કહેતા હતા. સંવત શકની શરૂઆત પહેલાં એ સદી સુધી એ દેશ ઉજ્જવિ રહ્યો હતો એમ કહેવાય છે. ત્યાર પછી પાલનસી ચહુ-આણે તે મુલક ફરી આપાદ કર્યો, તેથી તેના નામ ઉપરથી શહેરનું નામ પાલણપુર પડ્યું. એ શહેરને શરૂઆત ઇસુનાથી ચણેલો કોટ છે. તે કિવાન બહાદુરખાનખાનખા ઇ. સ. ૧૭૫૦ માં બંધાવ્યો હતો. કોટની લંબાઈ ૧૭ થી ૨૦ ફુટ અને જડાઈ ૬ ફુટ છે. તે ધેરાવામાં ૩ માધલ છે. કોટને યુરજવાળા સાત દરવાજા છે. તેના ખુશાઓમાં યુરજે છે. શહેરમાં ૪ જૈન દેરાસરો, ૧૭ કરતાં વધારે મસીદો, દરવાજા અને તેમાં સુંદર રાજમહેલો, હાથીખાનું, કોર્ટો, ઓ-ફિસો, હાઇસ્કૂલ, તાલુકાસ્કૂલ, ઉર્દૂ સ્કૂલ, સ્કોટ કન્યાશાળા, જે જૈન કન્યાશાળાઓ, ચાર ગામડી શાળાઓ, રાવજી વહોરાની મહેસા અને લાઇબ્રેરી, પોષ્ટ અને તારઓફિસ, લીજેટ મારકીટ, જોકશન હોલ, વિક્ટોરિયા જ્યુબિલિ ઇન્સ્ટિટ્યુશન, ગુડફ્રો હોસ્પિટલ, એન્જિનિ હોસ્પિટલ, જૈન હોસ્પિટલ, મંસ્થાન અને એન્જિનિસની જેલો, તાલે-બાગ, દરવાજા પાસે એન્જિનિસના કિતારા સાથે બાંધેલું મકાન, પોલીસ લાઇનો, શહેર બહાર પાંચમા જ્યોર્જ કલ્ચર, પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબનો બંગલો, તેમની અને તેમના આસિસ્ટન્ટોની કચેરીઓ, હિંદુ-ઓનાં જે મંદિરો, ત્રણ ધર્મશાળાઓ, મુસાદરખાનાં, શહેરથી ઉગમણી દિશાએ સુરજપોળ અને સલીમપરાના દરવાજા વચ્ચે કોટ બહાર ઉગમણી બાજુ તરફ આગળના રાજ્યકર્તા અને તેમના કુટુંબીઓની કચેરી, તેમજ નકશી કોતરણીનાં મુસલમાની ઢંગનાં સુંદર રાજાં છે. માળાપ વગરનાં અશક્ત અને અપંગોને પાળવા “ શૈરમહુમદ

મોહતાજખાના ” અંધાવેલું છે. સ્ટેશન નજીક પાતાળેશ્વર શિવાલય છે. ત્યાં સિદ્ધરાજ જયસિંહનો જન્મ થયો હતો. સ્ટેશનને રસ્તે કુંવરખાઈ ખાગ છે, “ દીલખુશાલ ” ખાગ ધણી સુંદર અને શોભીતો છે. તે ખાગ વચ્ચે ઉતારા માટે ફરતીચર સાથેના સુંદર અંગલા છે. અહીંના બગીચા સુંદર અને સારી સ્થિતિમાં છે. રેલવે સ્ટેશન સામેની બાજુએ હાર્ડિંગ ગેસ્ટહાઉસ છે. તેની નજીકમાં કીત-સ્તંભને પાયો નાંખવાની ક્રિયા થઈ છે. ઠામ ઠામ કુવા હોવાથી નાની નાની વાડીઓમાં ફૂલછોડ, શાકભાજી, ફળફળાદિનાં ઝાડ નજરે પડે છે. ગોખરી તળાવની ચોતરફ આંખાવાડીઆનાં ઝુંડ છે.

મીરાં દરવાજો *મુરસદ અને અનવરકાજી એ બે ઓલીઆના રોજ છે, અહીં દશેરા ઉપર મોટો મેળો ભરાય છે, તે દસ દિવસ સુધી રહે છે. તેમાં ધણાં માણસો એકઠાં થાય છે, અને અમદાવાદ, પાટણ વગેરે સ્થળેથી માત્ર વેચવા વેપારીઓ આવે છે. રાત્રે ધણી ગીરદી થાય છે, તેથી રાજ તરફથી વીજળી લાઇટ અને ચોક્કી પહેરાનો સારો ખંદોબસ્ત રહે છે.

શહેર વચ્ચે રાજગઢી છે તેની બંને બાજુએ દરવાજા છે. તેમાં થઈ રસ્તો નીકળે છે. રાજગઢીમાં રાજની તમામ ઓફિસો છે. ઉગમણી બાજુના દરવાજો હાથીખાનું છે. ત્યાં હાથી અંધાય છે. પશ્ચિમ બાજુનો દરવાજો ધડિઆળનો દરવાજો કહેવાય છે.

શહેર સુધારા માટે મ્યુનિસિપાલિટી સ્થાપી છે. શહેરમાંથી સ્ટેશન અને રેસિડેન્સી સુધી અને બજારોના રસ્તા બાંધેલા છે.

* મુરસદ—અફઘાનિસ્તાનના રહીશ હતા, અને તે ખસ્તુ ભાષા બોલતા હતા.

+ અનવરકાજી—વિશનગરના રહીશ હતા, તેમણે અનવરકાબ્ય-લખનાવળી રચેલી છે.

અહીં સ્વચ્છ મહેતાની કંપનિમાં તિજોરીઓ તથા તાળાં અને જીવરાજ તલકચંદે ઉભી કરેલી હેન્ડલુમ ફેક્ટરીમાં સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ ઉત્તમ અને છે. લુહારકામ, મોચીકામ અને ખીજાં કામની દારીગરી પણ ઉત્તમ થાય છે. શહેર નજીક ઉત્તમ જાતની કમોદ હાંગર પાકે છે. વળી સુગંધી ફૂલો, કેરી, ખીજોરાં વગેરે થાય છે. ચપો, કેવડો, ગુલાબ, મોગરો, વગેરેનું ઉચ્ચ પ્રકારનું અત્તર અને છે, અને તેની ખરીદી માટે રાજપુતાના અને ઉત્તરહિંદથી દૂરના વેપારીઓ આવે છે. અહીં મસી એવી સારી થાય છે કે તે મક્કા સુધી જાય છે.

અહીં ૮૫૬૨ પુરુષ, ૮૬૫૯ સ્ત્રીઓની વસ્તી છે. તેમાં ૮૬૨૨ હિંદુ, ૬૦૮૭ મુસલમાન, ૨૪૩૮ જૈન, ૧૯ ક્રિશ્ચિયન અને ૧૫ પારસી છે. અહીંના જૈનો પૈસાદાર છે. એકંદરે આ શહેર ગુજરાત, મારવાડ, શિરોહી અને ઉત્તરહિંદને સંક્રમણ કરતું હોવાથી તેમજ બન્ધ મકાનો, ખગીયા અને ખંગલા વગેરેથી સુશોભિત અને જોવા લાયક છે.

ડીસાકેન્ટોન્મેન્ટ (૭૧૧૭):—ખનાસના ડામે કાંઠે સને ૧૮૨૧ માં બ્રિટિશ સરકારના યુરોપીઅન અને દેશી લશ્કર માટે બાંધેલું છે. તેને ડીસા કેમ્પ-છાવણી કહે છે. અહીં બ્રિટિશ હકુમત છે. લશ્કર પ્રથમ કરતાં કમી રહેતું હતું. છાવણીનું ખર્ચ કેન્ટોન્મેન્ટ ફંડ આપે છે. અહીં એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ, ગુજરાતી સ્કૂલ, ગ્રાન્ટ મેળવતી કન્યાશાળા અને ખીજા ત્રણ સ્કૂલો સિવાય સરકારી તારઓફિસ, પોસ્ટઓફિસ, દવાખાતું, પોલીસલાઇન, ન્યાયકોર્ટો, બે ખ્રિસ્તી દેવળો, સિવિલ જેલ, અને પાલણપુર રાજ્યની હવેલી છે. અહીંનાં હવાપાણી ઘણાં સારાં છે. અહીં મ્યુનિસિપાલિટિને લીધે સ્વચ્છતા અને શોભા

હીક છે. નદીના પાત્રમાં અને કુવાથી ખટાટા, શાકભાજી, કેળાં, લીંબુ વગેરે ઘણી જાતનાં ફળ, ફૂલ થાય છે. તે પીકાતું સ્થળ હોવાથી આસપાસનાં ગામડાંમાંથી અનાજ, ધી, વગેરે માત્ર વેચાવા આવે છે.

ડીસા—(૨૭૫૩):—જનાસના કાંઠે તાલુકાનો એ મુખ્ય કસ્બો છે. પ્રથમ અહીં ફરકાખાદ નામનું ઘણી વસ્તીવાળું મોટું શહેર હતું, પણ દુકાળ, રોગ વગેરે આફતોથી લોકો ઉચળી ગયા. તેમાંના જે વાણીઆ બહાર ગયા તે ડીસાવળ કહેવાય છે. તેમની કુળદેવી સિદ્ધેશ્વરીનું અહીં વિશાળ દહેરું છે. આગળ અહીં રાજવાની હતી. તેને ફરતો કોટ હતો. હાલ તેની નિશાનીઓ છે. તેને ફક્ત ત્રણ દરવાજા છે. સ્ટેશન જવાના માર્ગે સત્તરાસૈદનું (સત્તર સૈયદો કે જે લડાઈમાં મરી ગયેલા) કબરસ્તાન છે. ડીસામાં જુનો દરબાર છે. તેમાં તહેસીલદાર કોર્ટ, તાલુકા સ્કૂલ, અંગ્રેજી સ્કૂલ, પોસ્ટ-ઓફિસ, દવાખાતું અને પોલીસ ફાજદારની કચેરી છે. નદીકાંઠે શાકભાજી, ટેટી, તરબુચ, વગેરે ઘણું થાય છે. તેમાં ખટાટા બહાર-ગામ જાય છે.

રાજપુર—(૨૨૬૨):—જનાસ કાંઠે મહંત બાવાનું રાજગાદીનું ગામ છે. રેવિન્યુ પેદાશ મહંત બાવા લે છે. દિવાની ફાજદારી પાલણપુર રાજ્યની છે. અહીંના મહંત શિવધર્મી તપસ્વી અતીત છે. અહીં નિશાળ છે. આ સ્થળ ડીસા અને ડીસા કેમ્પ નજીક છે.

કાણોદર (૨૮૧૦):—એ પાલણપુર તાલુકામાં છે. અહીં મુમનની વસ્તી વિશેષ છે. તે વણાટનો ધંધો કરે છે, અને મોટા વેપારી છે, કેટલાક મુબઈમાં ધરતી કે બાડાની ગાડીઓ ફરવે છે. કેટલાક દૂધની ડેરી રાખી દૂધ વેચવાનો ધંધો કરે છે. હાકરડા કે દેડ વણકરની વસ્તી પણ અહીં ઝાઝી છે. અહીંનું કાપડ મદ્રાસ

અને અરબસ્તાન સુધી જાય છે. ગજામાં, રૂમાલ, સીરખોનાં ખોળીમાં, ચોક્ષણ, ઇલાયચા, કાપડનાં બરતું, વગેરે સ્ત્રી ઉપયોગી કાપડનો સારો બર, શેતરંજીઓ અને પાટીઓ વણાય છે. અહીંનો માલ ઉમરદસી રેશનેથી બહારગામ ચડે છે. અહીં મસીદ, એક જુના વખતની વાવ છે કે જે ખોખરાની મઢી, અને એક વડ છે તે સમશેરવદલી એ નામે ઓળખાય છે. ક્ષેત્ર મિલ-દળવાની ઘંટી, ઓઠલ પંપ-પાણી ખેંચવાનો સંચો, જુજરાતી નિશાળ, અંગ્રેજી નિશાળ, આન્ય પોષ્ટઓફિસ વગેરે છે.

મેતા—(૨૦૬૦) :—વડગામ તાલુકામાં, એ વેપારના પીઠાનું ગામ છે. પૂર્વમાં ઉમરદસી નદી વહે છે. તેની પાસે કાળકા માતાનું દહેડું છે. અહીં બાદરવા સુદી ૧૫ મેળો બરાય છે. વળી નદીકાંઠે મુખતોના પીર સાહેબનો રોજો છે ત્યાં ઝોરસ બરાય છે. સિવાય જૈન દેરાસર છે. પશ્ચિમ તરફ ચારેક ગાઉ છોટે મેતરાણા જૈનનું તીર્થ સ્થળ છે. ત્યાં કાર્તિકી અને ચૈત્રી પુનેમે યાત્રાળુઓ આવે છે. અહીં મુખન અને જૈનની વસ્તી સારી છે. અહીં નિશાળ અને આન્ય પોષ્ટઓફિસ છે.

વડગામ (૨૦૩૫) :—એ પહેલાં બાયાતોની રાજધાની હતી, તેથી તે વખતનો દરબારી મુકામ છે. હાલમાં મેતા અને ચિત્રોડા મહાલ કાઢી નાખી વડગામ નવો મહાલ કર્યો છે, તેથી તેનું એ મુખ્ય સ્થળ છે. અહીં આદાલત અને ભોજકની વસ્તી વિશેષ છે. આ તાલુકામાં શેરડી ઘણી થાય છે, અને તેનો બાદરશાહી ગોળ બને છે. આ તાલુકો ધાણધાર કહેવાય છે. અહીં તમામ જાતની રસાળ પાકે છે. આખાનાં ઝાડો ઘણાં છે. ધાણધારની કેરી વખણાય છે. સિવાય મહુડા, રાયણ, જાંબુ અને બોર પણ ઘણાં પાકે છે.

ગઢ (૨૮૧૫):—લડબી નદી ઉપર ગઢ તાલુકાનું મુખ્ય અને પીઠાનું ગામ છે. અહીં નિશાળ અને આન્ય પોષ્ટઓફિસ, દર-બાર, થાણુદાર અને પોલીસ કચેરીઓ છે.

માલણ (૨૪૪૦):—પ્રાચીન ખડેરા ઉપરથી તે જુનું ગામ હશે એમ જણાય છે. લોકો પાસેના ડુંગરોમાંથી બલીતાં કાપો લાવી ઊંટપર લાદી પાલણપુરમાં વેચે છે. અહીંના ડુંગરી લોકને ડુંગરી ગરાસીઆ કહે છે. અહીં શેરડી, આદરશાહી ગોળ, કમોદ ડાંગર, વરી, વગેરે, અને ડુંગરોમાં મધની પેદાશ થાય છે. અહીં નિશાળ, જુના વખતની મસીદ અને કમાલુદ્દીન પીરની કબર છે. ત્યાં વરસમાં એકવાર મેળો ભરાય છે.

ધાનેરા (૨૧૯૩):—એ મહાલનું મુખ્ય ગામ મારવાડની સરહદ ઉપર આવેલું છે. અહીં રાવજી વહોરા અને વાણીઆની વસ્તી છે. વહોરાની કામ વેપારી હોઈ પરદેશ સાથે વેપાર કરે છે, અને સારી કમાણી કરી મોટી સુંદર ઇમારતો બંધાવે છે. અહીં ધીની આવક વિશેષ છે. તે તળપદારથી ઉતરતું-ખડતું ગણાય છે. ગામમાં ઉજળામણ નથી. અહીં કુવા બહુ ઉંડા છે. અહીં તેહેસીલદાર અને પોલીસ કચેરીઓ, સ્કૂલ, આન્ય પોષ્ટઓફિસ અને દવાખાનું છે.

ખીમત (૨૦૩૨):—એ ધાનેરા તાલુકામાં મોટું ગામ છે. અહીંના ઠાકરડા ગરાસીઆ છે. તેમના તાબામાં ૭ ગામ છે. તેમાં પાલણપુર રાજ્યનો ભાગ છે. અહીં પોલીસ ફાજદાર રહે છે.

ખાંધાવાડા (૧૫૯૨):—એ તાલુકાનું ગામ છે. અહીંના લોકો પેસેટકે સુખી છે. રીતરિવાજ મારવાડી છે. તેમજ પહેરવેશ પણ ધણીખરો મારવાડને મળતો છે. અહીં જેન તથા નાગોરીની વસ્તી વિશેષ છે. અહીં તેહેસીલદાર અને ફાજદારની કચેરીઓ, અને સ્કૂલ

છે. નજીકમાં પાંચાવાડાની ડુંગરી અને જાસોરનો પહાડ છે.

રોહો (સ્ટેશન ૪૪૬, ગામ ૨૧૨) :—એ બનાસ નદીકાંઠે ડાબેલા પેટા મહાલનું મુખ્ય ગામ છે. પ્રથમ અહીં થઈ અંબાજી યાત્રાથે મોટા સંઘ જતા હતા. અહીંથી અંબાજી જવાનો રસ્તો મોટા ખર્ચે છપના દુકાળમાં તૈયાર કરાવ્યો છે. અહીં વસ્તી કોળીની છે. સ્ટેટ તરફથી તહેસીલદાર રહે છે. અહીં લાકડાના કોયલા, અને ધાસની પેદાશ થાય છે. સિવાય બલીતાનો ઠેકા છે. શુંદર, મધ, વગેરે નીપજે છે. ચારીએણુ લોકો ઢોર ચરાવવા અહીં આવે છે. અહીં ખંડેરો છે. એક જુની વાવ છે જે તમામ આરસ પથ્થરથી બાંધેલી છે. તે બીસમાર હાલતમાં છે. તેનો કોટ પુરાણાં દહેરાનાં ખંડેરો-માંથી લીધેલો જણાય છે. તે વાવ ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં દૂકો લેખ કોતરેલો છે. તેનાથી છેટે સફેદ આરસપહાણમાં નાશ પામેલાં જૈન દહેરાનાં ખંડેરો આવેલાં છે.

સરૌતરા (૯૫૭) :—એ બનાસ નદીકાંઠે રોહોથી ૪૧ માઇલ છેટે આવેલું છે. તેની નજીક જુનું મનોહર ૬ આરસનું જૈન દેરા-સર અને તેની આસપાસ નાનાં મંદિરો આવેલાં છે. તેમાંની મૂર્તિઓ બીજે સ્થળે ખસેડેલી હોય એમ જણાય છે. હાલ આ મંદિરો ખંડેર જેવી સ્થિતિમાં છે. નજીકમાં સરૌતરી (૯૨) ગામ અને સરૌતરી સ્ટેશન (૨૧૩) આવેલાં છે.

ચંદ્રાવતી—એ રોહોથી આશરે ૧૫ માઇલ દૂર (પણ આણુ પહાડથી છેટે નથી.) પુરાતન આણુના પરમાર રાજાઓની ભવ્ય અને વિસ્તારવાળી રાજધાનીનું સ્થળ હતું, હાલમાં તેનાં ખંડેરો નજરે પડે છે. અહીંની આરસપહાણની ધમારતો પૈકી બ્રહ્માની મૂર્તિ અને બીજી મૂર્તિઓ વાળી ધમારત ભાંજીતૂટી સ્થિતિમાં હતી. તે તથા બીજી

ધખારતોનો કાટમાલ રેલવે માટેના પૂલો વગેરે બાંધવામાં વાપરેલો જણાય છે. હાલ દક્ષિણ બાજુએ સિવાલન નદી સામે આ શહેરની દિવાલો અને અમુક ભાગો જોવામાં આવે છે.

જેથી (૨૬):—એ જેથી પેટા મહાલનું નાનું ગામડું છે. અહીં ચારીએણુ રખારી બેસે છે, અને ધી એકડું કરી પાલણુપુરમાં વેચે છે. આસપાસની પડતર જમીન નડિઆદ વગેરેના લોકો રાખી તેમાં તમાકુ વગેરે વાવે છે. નજીકના ડુંગરોમાંથી ખનીજ પથ્થર અને કેટલીક ધાતુઓ શોધી કાઢવાનો સ્ટેટ તરફથી પ્રયત્ન ચાલુ છે. અહીં ચરાઈ શી, જમીન તથા પથ્થરની પેદાશ સ્ટેટને થાય છે.

રતનપુર—(૨૪૮):—પાલણુપુર તાલુકામાં છે. પાસે નદી છે. અહીં એવો મોટો વિસ્તારવાળો વિશાળ વડ છે કે તેની નીચે દસ હજાર ઉપરાંત માણસો સુખેથી બેસી શકે.

કોદરગમ (૧૧૫૦):—સરહદનું ગામ સરસ્વતી નદીકાંઠે છે. અહીં પોલીસ થાણું છે.

મેમદપુર (૧૭૧૭):—વડગામ તાલુકામાં છે. અહીં જૈનની વસ્તી વધારે છે. ઢેઢ વણકરો ખાદીના વણાટનું કામ સારું કરે છે. અહીં આંખાની છત વધારે હોવાથી કેરીગાળા વખતે વાધરી લોકો ઉમાં ફળાઉ ઝાડો વેચાણ રાખે છે. કેરી, રામણ, મહુડાં, જાંબુ અહીં ઘણાં પાકે છે.

ઝલોતરા (૯૭૮):—અહીં આંજણાની વસ્તી વધારે છે. ખાદરશાહી ગોળ થાય છે. પાસે ડુંગર છે. ત્યાં શેરડી, કમોદ, ચણા, વરી, વગેરે પાકે છે. જવ, અને મકાઈ વિશેષ થાય છે. પાસે એક વડેળો છે તે સરસ્વતીને મળે છે.

ઢાંતીવાડા (૫૫૪):—એ પાંથાવાડા તાલુકામાં બનાસ-

કાંડે મોટું ગામ છે. અહીં પીરની કબર છે, તેથી મુસલમાન લોકો યાત્રાર્થે આવે છે. અહીં બે વાસ છે. કાકરડાની વસ્તી વિશેષ છે; તેઓ ગરાસીઆ છે, અને તેઓ પાલણપુર રાજ્યને અધુક ભાગ આપે છે, અહીં નિશાળ અને પોલીસથાણું છે.

ઉમરદસી () :—એ નાતું ગામડું અને રેલવે સ્ટેશન છે. ગામ બહાર મહાદેવની સુંદર જગો છે. ત્યાં અતીત રહે છે. જેમને વળગાડનો વહેમ હોય છે તે અને કવેલાવાળી સ્ત્રીઓ ધુણવા આવે છે.

ચંડીસર (૧૬૬૫) :—એ ગઢ તાલુકામાં રેલવે સ્ટેશન, પાલણપુર અને ડીસાની વચ્ચેનું સ્થળ છે. વાસડા ગામ આ ભેગું મળીને ચંડીસર કહેવાય છે. વસ્તી વિશેષે કરીને રબારી, શ્રાવક અને કોળીની છે. અહીં નિશાળ અને પોષ્ટઓફિસ છે.

કુંભાસણ (૧૭૯૨) એ બાઈ તાખાનું ગામ છે. અહીં નિશાળ છે, અને લેઉવા પાટીદારની વસ્તી વિશેષ છે.

લાડથ-લાડથ (૧૮૮૦)—ડીસા તાલુકામાં સીપુ નદી ઉપર એ ભાગીલું ગામ છે. અહીં મરચાં તથા કુંગળી (ઘોળી) ઘણી થાય છે. અહીં પોલીસથાણું છે.

આસરડા (૧૫૩૩)—ડીસા તાલુકામાં છે. રબારીની વસ્તી વિશેષ છે. અહીં પોલીસથાણું છે.

ઘોતા (૫૧૩), સકલાણા (૫૭૧) :—એ બે એકઠાં “ ઘોતા સકલાણા ” નામથી જોળખાય છે. તે ધાણધારનાં મધ્ય સ્થળનાં ગામો પૈકીનું છે. અહીંની જમીન રસાળ છે, ડાંગર પાકે છે. વળી આંખાનાં ઝાડો છે. અહીં આંજણા કણુખી અને જૈનની વસ્તી વધારે છે. અહીં નિશાળ છે.

ગોળા (૭૯૮)—એ પાલણપુર તાલુકામાં વજેદાર ગામ છે. ત્યાંના ગરાસીઆ પાલણપુર રાજ્યને ભાગ આપે છે. નજીકમાં હુંગર છે, ત્યાં ડાંગર પાકે છે, અને શેરડીની પેદાશ પણ થાય છે. આ સિવાય લીંબડાની ગળો (દવાના ઉપયોગની) થાય છે. અહીં શ્રાવક તથા ખીજ પરચુરણ વસ્તી છે. આ ધાણધારનો રસાળ ભાગ છે.

ધનાલી (૫૦૦)—એ ચિત્રોડાથી ખેરાલુ જવાના માર્ગમાં વડગામ તાલુકાનું સરહદનું ગામ છે. બાદરશાહી ગોળ, કમોદ, વરી, શેરડી વગેરે પાકે છે. નજીકમાં ખેરાલુની સરહદ છે, ત્યાં પાણીનાં સરાણ છે. વસ્તી આંજણા કણખી તથા શ્રાવક વગેરે પરચુરણ છે.

ખોડલા (૧૦૭૮)—ચંડીસરથી બે ગાઉછેટે છે. આંજણાની વસ્તી વિશેષ છે. વસ્તીનો ધણો ભાગ ખેડુત છે. અહીં નિશાળ છે.

સાસમ (૧૪૧૧)—તે સરહદનું ગામ છે. અહીં કાળીની વસ્તી વધારે છે, અને જીર, બાજરી વધારે થાય છે.

ટાકરવાડા (૨૦૩૫)—એ ધાણધારનું છેવટનું ગામ છે. વચ્ચે અતીતનો મઠ અને નિશાળ છે. આંજણા કણખીની વસ્તી વધારે છે, અને તેમનો ધંધો ખેતી છે. ટાકરવાડા અને ચંગવાડા (૮૭૨) વચ્ચે એક વહેજો છે.

વેડંચા (૧૫૨૬)—ગઢ તાલુકામાં ચંડીસરથી ત્રણ ગાઉછેટે લડખીકાંઠે છે. અહીં આંજણા કણખી અને જૈનની વસ્તી વિશેષ છે. અહીં નિશાળ છે.

જગાણા (૧૬૮૯)—તે પાલ પરમારના ભાઈ જગદેવે વસાવ્યું એમ કહેવાય છે. પાસે થઈ રેલવે જાય છે. ગામને ગોંદરે જગાણા તળાવ છે. તે છપનીઆ દુકાળમાં રીલીક્વર્ક્સ તરીકે ઉડું ખોદાવેલું છે. ગામના બે વિભાગ છે તેના ઑંપા પણ જુદા છે, અને તે આથ-

મણી અને ઉગમણી શેરીના નામથી ઓળખાય છે. અહીં આંજણા કલુખી, જૈન, બ્રાહ્મણ વગેરે વસ્તી છે.

ચાંગા (૧૧૫૨)—એ ઉમરદસી નદી પાસે દરબારશીના બામાંત જખરજસ્તખાનજી સાહેબના તાબાનું ગામ છે. અહીં જુના વખતનું એક વિશાળ વડનું ઝાડ છે.

ચડોખા-ચડોતર (૧૨૬૧)—તે હાલ ચરોતર એ નામથી ઓળખાય છે. પ્રથમનું નામ બદલ્યું છે.

ઝરદા (૧૩૦૬), ખસુ (૨૦૦૫), મહાણા (૧૭૭૪), ગઠામણ (૧૨૩૭), પીલુચા (૭૧૯), વગેરે મોટાં ગામ છે.

જાણુવા લામક યાત્રાનાં સ્થળો.

ખાળારામ મહાદેવ—પાલણપુરથી જતાં ચિત્રાસણી પાસે ઉગમણી બાજુએ ખાળારામ નદીકાંઠે બહુજ રમણીય અને ઈશ્વરી લીલાથી ભરપુર વનમાં નાની સુદર-ડુંગરી-ટેકરી ઉપર ખાળારામનું શિવાલય આવેલું છે. તેની પાસે ધર્મશાળા છે. પાસે નદીનો વહેજો છે તેમાં બારેમાસ ડુંગરાનાં ઝરણું પાણી ભરાએલું રહે છે. અહીંની ઝાડીમાં ભમરા તથા માખીઓનાં મધ બેસે છે. નજીકમાં કૌચરીનું જંગલ છે ત્યાં જંગલી જનવરો-વાઘ, ચિત્તા, અધવધા વગેરે માલમ પડે છે, અહીં શ્રાવણમાં દર સોમવારે મેળો ભરાય છે. તેમાં છેલ્લા સોમવારના મેળામાં ધણાં માણસો એકઠાં થાય છે.

પાતાળેધર—પાલણપુર શહેરમાં એ શિવાલય છે, અને તે જમીનની અંદર હોવાથી તેનું એ નામ પડેલું છે. અહીં ગુજરાતના સોલંકી રાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવનો જન્મ થયો હતો, અને તેમણેજ આ શિવાલય બંધાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે.

મોડેશ્વર—વડગામ તાલુકાના પાંડવા ગામની હદમાં સરસ્વતી નદીકિનારે એ શિવાલય આવેલું છે. અહીં ભાદરવા સુદ ૧૧ મેળો ભરાય છે. તે હિંદુઓના પૂર્વજને પીપળાના વૃક્ષે પાણી રેડવાનું—શ્રાદ્ધ સરાવવાનું ધામ છે. મેળામાં ૧૦૦૦ સુધી માણસો એકઠાં થાય છે.

સિદ્ધ-સિદ્ધમાતા-સિદ્ધેશ્વરી—એ દેવીનું હિસામાં ધણી સરસ બાંધણીનું બહુચરાણના દહેરાને મળતા ઘાટનું પત્થરનું બાંધેલું વિશાળ દેવાલય છે, અને તેની ચોતરફ પત્થરથી બાંધેલી એવડી મોટી વિશાળ ધર્મશાળા છે કે જેમાં પાંચ હજાર માણસો સમાઈ શકે. દરવાજા ઉપર ચોખડીઆં વાગે છે. સિદ્ધમાતાના સેવકો દશા હિસાવળ વણિક દહેવાય છે. તેઓ આ દેવીને પોતાની કુળદેવી માને છે, તેથી ચૈત્ર સુદી દસમે સિદ્ધમાતાની ઉજવણી કરે છે. આ દેવીને ઉમીઆળ પણુ કહે છે. દરેક પુનેમે થોડા ધણા યાત્રાલુઓ આવે છે. આસો અને કાર્તિકી પુનેમ જીપર માતાજીનો વરઘોડો નીકળે છે, ત્યારે સિદ્ધ-પુરથી ભાવિક સેવકો ત્યાં આવે છે. તેમનો મોટો સંઘ-મહાનન-સેવકો એક સંમત થઈ સર્વને ખબર આપે છે, તેથી બે ત્રણ હજાર માણસો મેળાં થાય છે પણ તે માટે નિયમિત વખત સુકરર કરેલો નથી. અહીં જ-માણીએ મેળો ભરાય છે.

પારસનાથ-પાર્શ્વનાથ-પાલજીપુર સંસ્થાનમાં બીલડી+ (૪૭૦) ગામે બીલડિઆ પારસનાથનું પુરાતન જેન દેવાલય છે. અહીં માગસર

+ બીલડી માટે હંતકથા છે કે-ત્યાં પ્રથમ ત્રંગાવડી નગરી હતી પણ તે દરજી થઈ ગયાથી હાલ તેનાં ખંડેરો માલમ પડે છે. તેમાંથી દરલેક દેકાણેથી આરસ પત્થરો ખેંચી કાઢે છે. પણ અહીં આરસ પત્થરની ખાણ નથી.

બીલડીથી રામસણ સુધી બાર ગાઉનું સોંચરું છે, પણ હાલમાં તે દરજી ગએલી સ્થિતિમાં છે.

વદી દસમે મોટા મેળો—યાત્રા ભરાય છે. આ દેવાલયની ચોતરફ ધર્મ-શાળા છે. અહીં જૈનો તરફથી યાત્રાળુઓને રાંધવાનાં વાસણો તથા ગોદડાં વગેરે અપાય છે. અહીંના દેવાલયના વહીવટ ઉપર ડીસાના મહાજનની દેખરેખ છે.

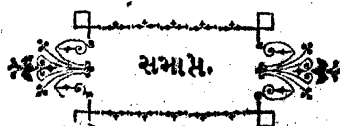
રૂપાલ (૯૯૬) :—વડગામ તાલુકામાં છે. અહીં શીતળા માતાનો શીળાસાતેમનો મેળો ભરાય છે.

રામાપીર છાપી (૮૧૭) :—એ રેલવે સ્ટેશન છે. ત્યાં પાંચેક વર્ષથી રામાપીરનો મેળો દરવરસે બાદરવા સુદી ૧૧ના રોજ ભરાય છે. તેમાં હજારો માણસો ભેળાં થાય છે. તેમાં મુખ્યત્વે ઢેડ દોડા વધારે હોય છે.

સીણાદ-શ્રીનાડ (૫૨૮) :—ડીસા મહાલમાં છે. અહીં શિવાલય છે, અને શ્રાવણ માસના બીજ સોમવારે મેળો ભરાય છે.

મગરવાડા (૧૨૦૮) :—પાલણપુરથી પાંચ ગાઉ છેટે છે. અહીં મણીભદ્રવીરનું સ્થાપન છે, તેથી તે વીરના સેવકો આવે છે. આસો સુદી પાંચમે મેળો ભરાય છે, અહીં બ્રાહ્મણ, તરગાળા અને આંજણા કુળબીની વસ્તી વિશેષ છે.

ભરકાવાડા (૪૮૩) :—અહીં જન્માષ્ટમીએ મેળો ભરાય છે.

પાલણપુર એજન્સિનું સામાન્ય વર્ણન.

સીમા:—ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોહી; પૂર્વે શિરોહી અને દાંતા સંસ્થાન; દક્ષિણે પાટણ મહાલ અને ઝીંજુવાડા સંસ્થાન; અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ છે. એ એજન્સિ ગુજરાતના વાયવ્ય ખુણામાં આવેલી છે.

પાલણપુર એજન્સિના વિભાગ કે પરગણાં (૯):—(૧) પાલણપુર સંસ્થાન; (૨) રાધનપુર સંસ્થાન કે વઢીઆર-એમાં રાધનપુર, સગી, મુંજપુર, બલોધન અને વેડ એ પાંચ મહાલ છે. (૩) ડીસા કેન્ટોન્મેન્ટ છાવણી કે કેમ્પ-અહીં લશ્કરી છાવણી છે. (૪) કાંકરેજ કે કાંકરેજ-સૌથી મોટી થરા સિવાય કંબોઈ, ઉમરી, રાણકપુર, ઊણ, વડા, કાકર, અને સમૌ વગેરે કોળી ઠાકોરેની જગીરો છે (૫) દીઓદર કે હિંદવાણી-દીઓદર, તેરવાડા અને ભાભર મુખ્ય જગીરો છે. (૬) થરાદ કે થરાદરી-થરાદ સંસ્થાન; હોરોલ અને મોરવાડા તાલુકા; અને કુઆ, નારોળી, જોતડા, વલાદર, માડકા અને એટા વગેરે નાની જગીરો છે. (૭) વાવ કે વાવેચી-વાવ સંસ્થાન અને સુઈ-ગામ તાલુકો, સિવાય ઢીમા અને બેણપ વગેરે વાવ ભાયાતોની જગીરો છે. (૮) વારાહી કે મોટી જતવાડ-જત મુસલમાનોની ધણી વસ્તી છે. વારાહીની મોટી બે મલેક જોરાવરખાનજીની અને મલેક મુરીદખાનજીની જગીરો અને બીજી નાની છે. (૯) સાંતલપુર કે ચોરાડ-સાંતલપુર અને આર્યદત્તો સમાવેશ છે.

પાલણપુર, રાધનપુર, થરાદ અને વાવ સ્ટેટો મોટાં છે. તે સિવાયના તાલુકા અને જગીરોમાં ભાઈએ ભાગ પડે છે, તેથી મૂળ જગીરોના ધણા વિભાગો પડી ગયા છે.

થાણા સર્કલ (૪)—કાકરેજ, દીઓદર, વારાહી અને સાંતલપુર છે.

ક્ષેત્રફળ:—૬૩૯૩.૨૯ ચો. મૈલ; વસ્તી:—૫,૧૫,૦૬૨ માણસથી છે.

રાજ્યવહીવટ:—પાલણપુર અને રાધનપુર રાજ પહેલા વર્ગનાં; થરાદ ત્રીજા વર્ગનું; વાવ, અને વારાહી એ બે પાંચમા વર્ગનાં; દીઓદર ખાનજીની જગીર છઠ્ઠા વર્ગનું; વર્ગ સિવાયના તાલુકા-થરા અને હોરોલ (થરાદ સ્ટેટમાં) દિવાનીમાં રૂ. ૫૦૦ અને બીજા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટ, ૨૦૦ સુધી દંડ, ૭ માસની કેદ; તેરવાડા, ઢીમા (વાવ સ્ટેટમાં); સુઈગામ, સાંતલપુર અને આદેસર ઠાકોર (ગડસી અને કલ્યાણપુર માટે). દિવાનીમાં રૂ. ૨૫૦ અને ત્રીજા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટ.

પર્વતોઃ—આરાવલીની હારમાંના ભરોસા, વિરમપુર, નિ માતાનો, રાણીદુંડ, અને ઘોટીલા વગેરે પાલણપુર સ્ટેટમાં એવાળ અને આલુવાસ સાંતલપુરમાં છે.

નદીઓઃ—(૩) બનાસ (તેને મળતારી સીપું અને બા કાલેરી અને લડબી પાલણપુર સ્ટેટમાં વહે છે); સરસ્વતી— (તેને ઉમરદસી મળે છે); ડુંબેણ.

તળાવોઃ—(૧૨) હરમતિયા, ગોબરી, માનસરોવર, (પાલણપુર સ્ટેટમાં) રાધનપુર, વાધેલ અને રાવળ (રાધનપુર સંજેવાડી (વારાહીમાં); સાંતલપુર, જાજોતરા, બકુતરા અને (સાંતલપુરમાં) છે.

એજન્સિઃ—ઘણાં નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યો તાલુકા કે સ એક જથ્થે આવેલો સમુદ્ધ જે પોલિટિકલ એજન્ટની દેખરેખ હોય તેને કહે છે.

દિશાઓ.

દિશાઓ ચાર છે: પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ જે બાબતે સવારનાં સુરજ હોય છે, તે બાબતે ઉગમણ પૂર્વ દિશા કહે છે.

જે બાબતે સાંજે સુરજ આયમે છે, તે બાબતે આશ્મણ પશ્ચિમદિશા કહે છે.

પૂર્વ દિશા બણી મોં કરી ઉભા રહીએ, તો યાજા હાથ દિશા તેને ઉત્તરદિશા કહે છે, અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ દિશા કહે છે.

ખુણાઓ.

ખુણા ચાર છે. વાયવ્ય, ઈશાન, નૈઋત્ય અને અગ્નિ, પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેના ખુણાને વાયવ્યખુણો કહે છે. ઉત્તર દિશા વચ્ચેના ખુણાને ઈશાનખુણો કહે છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિ વચ્ચેના ખુણાને નૈઋત્યખુણો કહે છે. પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશા ખુણાને અગ્નિખુણો કહે છે.

